

Εργασία για το σχολείο

ΠΗΓΗ

Από το τέλος του 18ου αιώνα και με τους ναπολεοντείους πολέμους, το ελληνικό εμπορικό ναυτικό αρχίζει να υποσκελίζει στις περιοχές της Ανατολικής Μεσογείου, τους στόλους της Αγγλίας και της Γαλλίας. Στη Θεσσαλονίκη, στο σημαντικότερο κέντρο του εμπορίου των Βαλκανίων, η ελληνική εμπορική ναυτιλία διακινούσε τουλάχιστον το 50% του εξωτερικού εμπορίου.

Υπολογίστηκε γενικά, ότι το 1800 έλεγχε τα τρία τέταρτα του εμπορίου της Ανατολής. Από τα 500 πλοία που φτάνουν το 1784 στο λιμάνι της Αλεξάνδρειας, τα 150 ανήκουν σε Έλληνες. Πενήντα χρόνια αργότερα, το 1836, η ελληνική σημαία βρίσκεται πάντοτε στη πρώτη θέση στον κατάλογο των αφίξεων και στην τρίτη θέση στον κατάλογο των αναχωρήσεων. Το 1841 τέλος, η εμπορική ναυτιλία με ελληνική σημαία, αντιπροσώπευε το ένα τρίτο στο συνολικό ποσό της λιμενικής κίνησης. Άλλωστε, το 1843 στην Κωνσταντινούπολη υπάρχουν 2.478 πλοία μ' ελληνική σημαία σε σύνολο 5.986 πλοίων. Αν πάρουμε υπόψη μας ότι η πλειονότητα των πλοίων με ρωσική σημαία (ήταν 963) και με τούρκικη σημαία στην πραγματικότητα ανήκε στους Έλληνες, διαπιστώνουμε ότι οι ίδιοι ελέγχουν 50 με 60% του συνόλου του θαλάσσιου εμπορίου της πρωτεύουσας. Τα πλοία με αγγλική σημαία βρίσκονται, την ίδια χρονιά, σε δεύτερη θέση και είναι 828.

Όπως λει κι ο About: "Αυτό το μικρό βασίλειο, χωρίς πληθυσμό και χωρίς κεφάλαια, έκανε μαζί με την Τουρκία δύο φορές περισσότερες δουλειές απ' ότι η Αγγλία και δεκατρείς φορές απ' ότι η Γαλλία".

.... ο κύριος όγκος του ελληνικού εμπορικού ναυτικού διασφαλίζει πάντοτε τη μεταφορά των εμπορευμάτων έξω από τα σύνορα της ανεξάρτητης Ελλάδας. Αυτή η διαπίστωση έχει μεγάλη σημασία. Ο ελληνικός εμπορικός στόλος, από τη γένεσή του αναπτύχθηκε σε άμεση συνάρτηση με τις ανάγκες του δυτικού καπιταλισμού σε ότι αφορούσε τις θαλάσσιες μεταφορές στην Ανατολική Μεσόγειο. Διαθέτοντας επαρκή και ειδικευμένη εργατική δύναμη, οι Έλληνες εφοπλιστές μεταβλήθηκαν, σε σύντομο χρονικό διάστημα, σε άμεσους επίκουρους του μεγάλου κεφαλαίου της Αγγλίας. Το γεγονός ότι οι δραστηριότητες του ελληνικού εμπορικού στόλου απλώθηκαν κυρίως εκεί όπου οι επεκτατικές τάσεις του αγγλικού ιμπεριαλισμού δεν κατόρθωσαν να πάρουν τη μορφή μιας άμεσης αποικιοποίησης, είναι ενδεικτικό. Η "κρίση προσαρμογής" του ελληνικού εμπορικού ναυτικού με τη γενίκευση της ατμοπλοΐας, στην περίοδο 1860-1880, αντιστοιχεί στη μετάβαση του δυτικού καπιταλισμού στη φάση του ιμπεριαλισμού. Από κει κι ύστερα, οι βιοτεχνικές μορφές θαλάσσιας μεταφοράς, η οποία γίνεται ολοένα και εντονότερα μια ανταγωνιστική "βιομηχανία", είναι καταδικασμένες να εκλείψουν. Στα νησιά, το αυτεξούσιο ναυτικό των παραδοσιακών αστικών κέντρων, εξαφανίζεται

οριστικά πια. Και, ενώ στο ξεκίνημά της, η ελληνική ναυτιλία είχε δημιουργήσει μια αρκετά σημαντική ναυτική βιομηχανία με επιτόπια οικονομικά και κοινωνικά ερείσματα, διατηρώντας παράλληλα μια σχετική οικονομική αυτονομία, τώρα, στη νέα φάση του ιμπεριαλισμού, το ελληνικό κεφάλαιο σύρεται βαθμιαία προς την πλήρη υπαγωγή του στο παγκόσμιο χρηματιστικό κεφάλαιο. Μέχρι τη στιγμή που εισέβαλε η ατμοπλοία, οι καπεταναίοι της Ανατολικής Μεσογείου επωφελούνταν από το “φυσικό” μονοπώλιο που τους παρεχόταν στην καίρια αυτή γεωγραφική ζώνη εκεί όπου το εμπόριο της Δύσης δεν μπορούσε να εισδύσει χωρίς τη βοήθεια επιτόπιων στηριγμάτων. Η αύξουσα όμως ενοποίηση των παγκόσμιων οικονομικών κυκλωμάτων, κατέστρεψε οριστικά αυτό το φυσικό μονοπώλιο, και τα ντόπια κέντρα έπαψαν να λειτουργούν όπως στο παρελθόν. Οι επιπτώσεις της μεταβολής των μορφών εσωτερικής οργάνωσης της ελληνικής εμπορικής ναυτιλίας είναι πολλαπλές.

Στην περίοδο 1840-1880 εξαφανίζονται όλα τα κέντρα εμπορικής ναυτιλίας που, πενήντα χρόνια νωρίτερα, είχαν αποτελέσει τους πρώτους συμπαγείς πυρήνες μιας ντόπια αστικής τάξης. Είναι όμως πολύ πιο σημαντικό το γεγονός της μετατόπισης του οικονομικού κέντρου των ναυτιλιακών δραστηριοτήτων. Ενώ η πρώτη αστική τάξη των караβοκυραίων της προβιομηχανικής φάσης ήταν πλήρως ενσωματωμένη στο αυτόχθονο κοινωνικοοικονομικό σύστημα, παρά το γεγονός ότι κέντρο των δραστηριοτήτων της υπήρξε ο εξωελλαδικός χώρος, το εφοπλιστικό κεφάλαιο μετά το 1870 μεταπήδησε μαζικά στο κέντρο του χρηματιστικού κεφαλαίου από το οποίο εξαρτιόταν. Έτσι, η διαδικασία “αναπροσαρμογής” του ελληνικού ναυτικού κεφαλαίου στις νέες συνθήκες της παγκόσμιας αγοράς συμβάδισε σε μια λειτουργική αποσύνδεση του ελληνικού εμπορικού ναυτικού από τα επιτόπια του ερείσματα.

Για να επιζήσουν τα στρώματα που είχαν αποτελέσει ένα προανάκρουσμα μιας ντόπιας εθνικής αστικής τάξης, αναγκάστηκαν να υποκύψουν στις επιταγές της παγκόσμιας καπιταλιστικής αγοράς και να μεταβληθούν, βαθμιαία, σε στρώματα καθαρά μεταπρατικά, δίχως εθνικά ερείσματα, και απόλυτα εξαρτημένα από το βρετανικό μεγάλο κεφάλαιο. Μετά τις τραπεζικές συναλλαγές και το εμπόριο, ο δεύτερος μεγάλος τομέας δραστηριότητας των Ελλήνων αστών του εξωτερικού, η ναυτιλία, ευθυγραμμίζεται με βάση το ίδιο πρότυπο· γίνεται επίκουρος και άμεσος συνεργός του ιμπεριαλιστικού επεκτατισμού.

Κ. Τσουκαλά, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή*, σσ. 329-337

Αφού μελετήσετε το παράθεμα να απαντήσετε στα εξής:

- α) Γιατί η ελληνική αστική τάξη έχει χαρακτήρα μεταπρατικό και τι σημαίνει ότι η ελληνική ναυτιλία γίνεται επίκουρος του βρετανικού κεφαλαίου;
- β) Ποιες επιπτώσεις έχει η απώλεια της σχετικής οικονομικής αυτονομίας της ελληνικής εμπορικής ναυτιλίας για την αστική τάξη των караβοκυραίων και το ντόπιο κοινωνικοοικονομικό σύστημα;

Εργασία για το σχολείο

ΠΗΓΗ

Οι φιλελεύθερες μεταρρυθμίσεις, που πέτυχε η Επανάσταση του 1862 και η κάποια σχετική σταθερότητα της πολιτικής ζωής, κυρίως απ' το 1875, έδωσαν νέα ώθηση στην οικονομική άνοδο, που σημειώθηκε, την προηγούμενη περίοδο.

Το κράτος κάνει υπολογίσιμες προσπάθειες για τη βελτίωση των συγκοινωνιών. Στο υφιστάμενο οδικό δίκτυο, που δεν ξεπερνά τα 450 χλμ., προσθέτονται, στο 1864, τα 853 χλμ. των δρόμων στα νησιά του Ιονίου και κατασκευάζονται μεταξύ 1867 και 1909, κυρίως χάρη στην πολιτική του Χαρίλαου Τρικούπη, άλλα 2.750 χλμ. περίπου. Τα δημόσια έργα, η διάνοιξη του Ισθμού της Κορίνθου (1882-1893), η επισκευή των λιμανιών συμπληρώνουν αυτές τις προσπάθειες. Τα οφέλη της πολιτικής αυτής γίνονται πολύ γρήγορα αισθητά στο εμπόριο, που μαζί με τη ναυτιλία παραμένει πάντα η κύρια οικονομική δραστηριότητα των Ελλήνων. Το εξωτερικό εμπόριο ανέρχεται από 69,94 (χρυσές δραχμές κατά κάτοικο) για τα χρόνια 1861-1870, σε 93,57 για τα 1871-1880, σε 97,89 για τα 1881-1890, σε 80,23 για τα 1891-1900 και σε 94,96 για τα χρόνια 1901-1910. Η ναυτιλία σημειώνει πιο γρήγορες προόδους. Η χωρητικότητα των ατμοπλοίων αυξάνει πάντα σε βάρος των ιστιοφόρων, που εντούτοις διατηρούν την υπεροχή ως τα 1900.

Η αγροτική παραγωγή σημειώνει, επίσης, αύξηση. Οι καλλιεργούμενες επιφάνειες, 70.000 περίπου εκταρίων στα 1860, περνούν σε 111.000 εκτάρια το 1911. Η αύξηση φαίνεται κυρίως στα εξαγωγίμα προϊόντα, ιδιαίτερα στη σταφίδα (195 χιλιάδες βενετικές λίτρες το 1880, 312 το 1890, 341 το 1905, 398 στα 1908-1909, 253 το 1910). Αυτό όμως που χαρακτηρίζει ουσιαστικά την ελληνική οικονομία της εποχής εκείνης είναι η εισροή στη χώρα ελληνικών και ξένων κεφαλαίων κι η συνακόλουθη εμφάνιση της βιομηχανίας καθώς κι η ανάπτυξη της πίστης και των Τραπεζών. Ο αυξανόμενος συνεχώς εθνικισμός στις βαλκανικές χώρες, οι δυσχέρειες στην Τουρκία, η εθνικιστική κίνηση των "Νεοτούρκων" υποχρεώνουν τους Έλληνες καπιταλιστές, που είναι εγκαταστημένοι σ' αυτές τις χώρες, να μεταφέρουν τα κεφάλαιά τους στην Ελλάδα και να τα επενδύσουν σε βιομηχανικές και τραπεζικές επιχειρήσεις, που τους αφήνουν μεγάλο και σίγουρο κέρδος, εξαιτίας της έλλειψης κεφαλαίων στην Ελλάδα και του πολύ υψηλού ποσοστού τόκου (30 ως 40%). Ως τις αρχές του Κ' αι. ο ρυθμός ανάπτυξης της βιομηχανίας μένει πολύ αργός. Το 1875 τα λίγα υφαντουργικά εργοστάσια ή εργοστάσια τροφίμων δεν ξεπερνούν τα όρια της απλής βιοτεχνίας. Οι πρώτες προσπάθειες για πραγματική βιομηχανία αρχίζουν με την ίδρυση μερικών εταιρειών, κατά πλειοψηφία ξένων, προς εκμετάλλευση των ορυχείων (Λαύριο), οι οποίες

πολλαπλασιάζονται απ' το 1904. Να ένας πίνακας της βιομηχανικής εξέλιξης της Ελλάδας ως τα 1890.

Έτη	Εργοστάσια	Ατμοκίνητα Εργοστάσια	Ισχύς
1867	168	22	291 cv
1874	199	95	1.967 "
1889	145		5.588 "

Η πίστη και οι Τράπεζες σημειώνουν πολύ πιο γρήγορη ανάπτυξη. Εκτός απ' την Εθνική Τράπεζα, που εξακολουθεί να ελέγχει την οικονομία της χώρας, και την Ιονική Τράπεζα, δημιουργείται στην Ελλάδα σειρά νέων τραπεζικών οργανισμών.

Ν. Γ. Σβορώνου, Επισκόπηση της νεοελληνικής Ιστορίας, σ. 101

Με βάση την πηγή και τις πληροφορίες που αποκομίσατε από το σχολικό σας εγχειρίδιο:

- α) Να παρουσιάσετε τα αποτελέσματα της οικονομικής ανάπτυξης της περιόδου (1875-1911) κατατάσσοντάς τα σε τομείς:
- εμπορίου
  - ναυτιλίας
  - γεωργίας
  - δημοσίων έργων
  - βιομηχανίας
  - τραπεζικού συστήματος
- β) Να διερευνήσετε τα αίτια της οικονομικής ανάπτυξης αυτής της περιόδου κατατάσσοντάς τα σε εσωτερικά και εξωτερικά (εθνικά και διεθνή).

Εργασία για το σχολείο

ΠΗΓΗ 1

Η μεγάλη τομή στην ιστορία του καπιταλισμού του 19ου αιώνα, είναι προφανώς η μετάβαση στο στάδιο του ιμπεριαλισμού, που τοποθετείται γύρω στο 1870-1880 και προκαλεί μια σειρά κοινωνικών και οικονομικών μεταλλαγών στους κοινωνικούς σχηματισμούς, τόσο του κέντρου όσο και της περιφέρειας. Δεν είναι βέβαια σύμπτωση το γεγονός ότι την ίδια ακριβώς περίοδο παρατηρούμε σημαντικότερες εσωτερικές μεταβολές στο ρόλο και στις μορφές δόμησης των ελληνικών κοινοτήτων του εξωτερικού ...

Οι πολιτικές τοποθετήσεις των κύκλων του μεγάλου μεταπρατικού κεφαλαίου της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας επηρεάζονται και αυτές άμεσα από τον αντίκτυπο της νέας συγκυρίας. Από τη μια μεριά, η ολόένα μεγαλύτερη

ενσωμάτωσή τους στα κυκλώματα του μεγάλου μητροπολιτικού κεφαλαίου, που έχει πια εγκατασταθεί μόνιμα στις ίδιες τις χώρες της περιφέρειας, εξασφαλίζει στους Έλληνες μεγαλομεταπράτες μίαν αυξανόμενη πολιτειακή και οικονομική σιγουριά και σταθερότητα. Από την άλλη μεριά, οι μεταβολές του ευρωπαϊκού διπλωματικοπολιτικού συσχετισμού, που χαρακτηρίζονται από την εντατικοποίηση των διιμπεριαλιστικών αντιθέσεων, ωθεί προοδευτικά τους εκπροσώπους του μεγάλου ελληνικού κεφαλαίου στην υιοθέτηση και την προώθηση των απόψεών τους, που ολοένα και πιο φανερά εντάσσονται προοπτικά σ' ένα σχέδιο κατάληψης της πολιτικής εξουσίας σε ορισμένες από τις περιοχές όπου είχαν εγκατασταθεί.

... Πρέπει να αναφερθούμε πιο συγκεκριμένα σε ορισμένες συνέπειες που είχε στις χώρες της περιφέρειας η ιμπεριαλιστική φάση. Πράγματι, όπως είναι γνωστό, η περίοδος του "ανταγωνιστικού" καπιταλισμού χαρακτηρίζεται από την ταχύτατη αύξηση της εξαγωγής πρώτων υλών και τροφίμων και της εισαγωγής βιομηχανικών ειδών δυτικής προέλευσης. Αντίθετα, η ιμπεριαλιστική περίοδος που ακολουθεί, χαρακτηρίζεται από μίαν ουσιαστική επιβράδυνση του ρυθμού επέκτασης του εξωτερικού εμπορίου και από την απαρχή της διαδικασίας μαζικών εξαγωγών κεφαλαίου από τις μητροπόλεις προς τις περιοχές της περιφέρειας.

... Από το 1870-1880 οι ελληνικές κοινότητες μπαίνουν αναγκαστικά σε νέα φάση ... Ως τότε, η άμεση συμμετοχή του ξένου κεφαλαίου στις εμπορικές δραστηριότητες ήταν περιθωριακή, και οι Έλληνες, Εβραίοι ή Αρμένιοι μεγαλοεπιχειρηματίες της Εγγύς Ανατολής ήταν στο σύνολό τους ανεξάρτητοι. Η μαζική όμως εισβολή των ευρωπαϊκών κεφαλαίων υπό μορφή δανείων, τραπεζιτικών οργανισμών ή χρηματοδότησης μεγάλων δημόσιων έργων (σιδηρόδρομοι, διώρυγα Σουέζ κ.λπ.) ανέτρεψε τις δομές της χρηματιστικής εξουσίας μέσα σε μια δεκαετία. Αντιμέτωπη με τις επιχειρήσεις αυτές, που ξεπερνούσαν κατά πολύ τις οικονομικές της δυνατότητες, η ελληνική μεγαλοαστική τάξη αναγκάζεται πια να αναγνωρίσει την ύπαρξη ενός διπλού προβλήματος: όχι μόνο περιορίζονται οι δυνατότητες ελιγμών της εξαιτίας της βραδυπορίας του εξωτερικού εμπορίου αλλά και, κυρίως, αναγκάζεται να αντιμετωπίσει τον άμεσο ανταγωνισμό του διεθνούς κεφαλαίου σ' όλους τους χώρους που συγκροτούσαν πριν από λίγο πεδία μονοπωλιακής δραστηριότητας. Έτσι, από κυρίαρχη και αυτεξούσια οικονομική δύναμη αρχίζει να μετατρέπεται σε απλό επίκουρο του μεγάλου ευρωπαϊκού κεφαλαίου στο οποίο αναγκάζεται να υποκύψει.

Αναφέραμε μίαν από τις πιο σημαντικές επιπτώσεις που είχε στην ανεξάρτητη Ελλάδα η βαθμιαία απώλεια της οικονομικής ηγεμονίας αυτών των στρωμάτων. Στο πλαίσιο αυτής ακριβώς της συγκυρίας αρχίζει να δημιουργείται μια κίνηση κεφαλαίων προς την Ελλάδα με κερδοσκοπικούς στόχους, και οδηγεί στη διαμόρφωση της χρηματιστικής ολιγαρχίας της ανεξάρτητης Ελλάδας ...

Η τυπική απώλεια της αυτονομίας της δεν μετέβαλε ουσιαστικά την εξαρτημένη φύση της μεταπρατικής αστικής τάξης. Προκάλεσε όμως ριζικές μεταβολές στην οικονομική πρακτική της, με σημαντικές επιπτώσεις στις πολιτικές και ιδεολογικές τους τοποθετήσεις.

π.χ. (Δεν είναι τυχαίο ότι στο εσωτερικό της ελληνικής παροικίας της Αλεξάνδρειας οι επήλυδες “νεόπλουτοι” ήταν συνήθως φανατικοί αγγλόφιλοι, αντίθετα με την παλιά αστική τάξη που μισούσε και φοβόταν τους Άγγλους (βλ. Στρατή Τσίρκα, “Ο Καβάφης και η εποχή του”, Αθήνα 1971, σσ. 186-194).

Κ. Τσουκαλά, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή*, σσ. 354-357

ΠΗΓΗ 2

Μπορούμε να υποθέσουμε ότι οι ρίζες της εσωτερικής μεταμόρφωσης στη δομή των κοινωνικών στρωμάτων των πόλεων σχετίζονται με τη μαζική εισβολή του χρηματιστικού κεφαλαίου των Ελλήνων του εξωτερικού, που αρχίζει να ρέει από το 1875-1880.

Πραγματικά, περισσότερο ακόμα και από τον κρατικό μηχανισμό, οι χρηματιστικές και επιχειρηματικές δραστηριότητες της μεγαλοαστικής τάξης προϋποθέτουν τη συγκέντρωση στην υδροκεφαλική πρωτεύουσα, μιας μάζας μη παραγωγικού πληθυσμού. Η αύξηση του χρηματικού όγκου, ο πολλαπλασιασμός των τραπεζικών οργανισμών, των ασφαλιστικών εταιριών κ.λπ., ή δημιουργία του Χρηματιστηρίου της Αθήνας και η μεταφορά της έδρας πολλών εμπορικών τραπεζικών και ναυτιλιακών επιχειρήσεων στην πρωτεύουσα, την κατέστησαν σημαντικό χρηματιστικό κέντρο, που από τότε αρχίζει μάλιστα και να συναγωνίζεται τα παραδοσιακά κέντρα της ελληνικής μεταπρατικής αστικής τάξης στο εξωτερικό (Κωνσταντινούπολη, Σμύρνη, Αλεξάνδρεια).

Αν όμως το κύριο πεδίο δράσης της αστικής τάξης βρίσκεται μόνιμα στην περιφέρεια της Μεσογείου, το επιτελικό κέντρο όπου προγραμματίζεται η γενικότερη επέκταση των ελληνικών συμφερόντων στην Πρόσω Ανατολή αρχίζει να συγκεντρώνεται στην Αθήνα. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός, ότι το 1880 πληθώρα τραπεζικών οργανισμών που εδρεύουν στην Αθήνα ανοίγουν υποκαταστήματα στο εξωτερικό. Μέσα σ’ αυτό το πλαίσιο ακριβώς πρέπει να ερμηνευτεί ο πολλαπλασιασμός δραστηριοτήτων των ελεύθερων επαγγελματιών και του προσωπικού των τραπεζών, των ασφαλίσεων κ.λπ. Στην πολιτικο-διοικητική λειτουργία της πρωτεύουσας προστίθεται από δω και μπρος μια χρηματιστική λειτουργία μεγάλης εμβέλειας, που προϋποθέτει, περισσότερο ακόμα κι από τις δημόσιες υπηρεσίες, συγκεντρωτικές και συγκεντρωμένες δομές...

... Διαθέτουμε όμως αρκετές μαρτυρίες για την απαρχή ενός ευρύτερου φαινομένου ανεργίας των μορφωμένων στρωμάτων, η οποία εμφανίζεται από τη στιγμή ακριβώς που πολλαπλασιάζονται οι τριτογενείς μη παραγωγικές δραστηριότητες, και αρχίζουν να διαφοροποιούνται. Χαρακτηριστικά, σ’ αυτή την περίοδο ακριβώς, εμφανίζονται για πρώτη φορά μικροαστικά διαμφισβητικά κινήματα κάθε μορφής - πρώτη έκφραση ενός συνειδητού πολιτικού ριζοσπαστισμού - φαινομένου ανύπαρκτου εντελώς στα πρώτα πενήντα χρόνια ζωής τους ανεξάρτητου βασιλείου.

Κ. Τσουκαλά, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή*, σσ. 258-259

Με βάση το παράθεμα και τις γνώσεις που αποκομίσατε από το σχολικό σας εγχειρίδιο:

- α) Να περιγράψετε τις οικονομικές μεταλλαγές στις χώρες της περιφέρειας, τη μεταβολή στο ρόλο των ελληνικών κοινοτήτων του εξωτερικού, που

συνεπέφερε η μετάβαση στο στάδιο του ιμπεριαλισμού, που τοποθετείται γύρω στο 1870-1880.

- β) Να παρουσιάσετε τις συνθήκες κάτω από τις οποίες οι εκπρόσωποι του μεγάλου κεφαλαίου υιοθετούν απόψεις που εντάσσονται σ' ένα σχέδιο κατάληψης της πολιτικής εξουσίας.
- γ) Να αναλύσετε τις συνέπειες στη συγκρότηση του αστικού χώρου στην Ελλάδα, της διαμόρφωσης χρηματιστικής ολιγαρχίας.

Εργασία για το σχολείο

ΕΙΚΟΝΑ

Η διακριτική γοητεία των Ελλήνων αστών της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Η γαμήλια δεξίωση της Ελένης Ζαρίφη και του Στέφανου Ευγενίδη, μελών δυο εκ των επιφανέστερων τραπεζικών οικογενειών της Κωνσταντινούπολης του 19^{ου} αιώνα, στο καταπληκτικό μέγαρο του Ζαρίφη στο Βόσπορο, το 1905. Μπορεί κανείς να συγκρίνει την πολυτέλεια του γάμου Ζαρίφη-Ευγενίδη με τη λιτότητα του γάμου Μαρσελλά-Μουσκονδή στο Salt Lake City δεκαέξι χρόνια αργότερα. Ο πατέρας της Ελένης Ζαρίφη, Γεώργιος ένας από τους ιδρυτές της τράπεζας Ζαρίφη και Ζαφειρόπουλου, συγκέντρωσε τεράστια περιουσία, προμηθεύοντας κάρβουνα (και αβγά) στο βρετανικό στόλο και στρατό στη διάρκεια του Κριμαϊκού πολέμου (1853-1856). Έπαιξε σημαντικό ρόλο στη διαχείριση του οθωμανικού δημόσιου χρέους και ως προσωπικός τραπεζίτης και έμπιστος του σουλτάνου Αβδούλ Χαμίτ (1876-1908) ήταν άνθρωπος μεγάλου πλούτου και επιρροής. Μεταξύ άλλων δωρεών, χρηματοδότησε την ίδρυση του ελληνικού σχολείου της Φιλιππούπολης (σήμερα Ριόντιν στη Βουλγαρία) και την ανοικοδόμηση της Μεγάλης του Γένους Σχολής η οποία δεσπόζει στη συνοικία του Φαναριού στην Κωνσταντινούπολη. Ένας άλλος πολύ πλούσιος Έλληνας τραπεζίτης, ο Χρηστάκης Εφέντης Ζωγράφος, έχτισε το σημαντικότερο ελληνικό παρθεναγωγείο της οθωμανικής πρωτεύουσας, γνωστό ως Ζωγράφειον. Ένα από τα πιο αξιοσημείωτα χαρακτηριστικά της ιστορίας των Ελλήνων στη διάρκεια 19^{ου} αιώνα είναι ο τρόπος με τον οποίο μπόρεσαν να επανακτήσουν όχι μόνον το μεγαλύτερο μέρος της οικονομικής, αλλά και σημαντικό μέρος της πολιτικής δύναμής που είχαν στην Οθωμανική αυτοκρατορία πριν την έκρηξη του Αγώνα για την Ανεξαρτησία το 1821, μια δύναμη που

επρόκειτο και πάλι να χάσουν με την κατάρρευση της αυτοκρατορίας μετά τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο. Ο πρώτος πρεσβευτής της Οθωμανικής αυτοκρατορίας στην ανεξάρτητη Ελλάδα ήταν ένας Οθωμανός, Έλληνας στην καταγωγή, ο Κωστάκης Μουσούρος πασάς. Ήταν σθεναρός υπερασπιστής των τουρκικών συμφερόντων όχι μόνο στην Αθήνα, αλλά και στη Βιέννη, το Τορίνο και το Λονδίνο, όπου υπηρέτησε ως πρέσβης για τριάντα σχεδόν χρόνια (1851-1879) πριν τον θάνατο του, το 1891. Ένας άλλος Οθωμανός ελληνικής καταγωγής, ο Αλέξανδρος Καραθεοδωρής πασάς, υπηρέτησε ως Οθωμανός υπουργός των Εξωτερικών.

R. Clogg, *Συνοπτική Ιστορία της Ελλάδας 1770-1990*, εκδ. ιστορητής, Αθήνα 1995, σ. 86

Ποιοι Έλληνες από την ομογένεια ανέλαβαν οικονομικές δραστηριότητες στο ελληνικό κράτος και ποιες;

Βιβλιογραφία:

- R. Clogg, *Συνοπτική Ιστορία της Ελλάδας 1770-1990*, εκδ. ιστορητής, Αθήνα, 1995.
- Χ. Αγγριαντώνη, ό.π., σσ. 217, 218.

Εργασία για το σχολείο

ΠΗΓΗ

Άμεση τοποθέτηση κεφαλαίου και η συγκρότηση μιας οικονομικής ολιγαρχίας (1870/1880-1920)

Το 1875, παρατηρούμε μια διαρκώς αυξανόμενη διαθεσιμότητα ρευστού κεφαλαίου που προσφερόταν για κάθε είδους κερδοφόρες επενδύσεις. Την εποχή αυτή, πολλοί τραπεζίτες και πλούσιοι έμποροι της Κωνσταντινούπολης, της Ρουμανίας ή της Ρωσίας, φτάνουν για να εγκατασταθούν στην Αθήνα, μεταφέροντας και σημαντικά κεφάλαια. Γνωστά ονόματα: ο Β. Μελάς, ο Ευάγγελος Μπαλτατζής, ο Αριστείδης Παπούδοφ, ο Στέφανος Σκουλούδης, ο μετέπειτα πρωθυπουργός, πλούσιος τραπεζίτης και διευθυντής όλων των υποκαταστημάτων του μεγάλου οίκου των Ράλληδων στην Τουρκία, και, κυρίως ο Ανδρέας Συγγρός, που κυριάρχησε στην οικονομική ζωή της Ελλάδας για είκοσι πέντε περίπου χρόνια.

Οι τρόποι χρησιμοποίησης των εισαγομένων κεφαλαίων ήταν πολλαπλοί, αλλά τα ονόματα και οι φήμες που συναντά κανείς είναι ίδια σ' όλους τους κλάδους. Πραγματικά, το μεγαλύτερο μέρος των οικονομικών επιχειρήσεων της περιόδου 1875-1895 που δε χρηματοδοτούνται άμεσα από αγγλικά ή γαλλικά κεφάλαια, ελέγχεται από μερικά γνωστά ονόματα, από τα οποία εκείνο που παρουσιάζεται με μεγαλύτερη συχνότητα είναι του Συγγρού και του ομίλου που δημιουργήθηκε γύρω του. Στον εξορυκτικό τομέα, ο Συγγρός και ο Μπαλτατζής, εκπρόσωποι μιας ομάδας Ελλήνων χρηματιστών της Κωνσταντινούπολης, αγόρασαν το 1873 τη μεγαλύτερη μεταλλευτική επιχείρηση της

χώρας, τα μεταλλεία του Λαυρίου από την προκάτοχο γαλλοϊταλική εταιρία. Η θυγατρική της, με κεφάλαιο 5.400.000 δραχμών κατασκεύασε το σιδηροδρομικό δίκτυο Αθήνας - Λαυρίου, τους Σιδηροδρόμους Αττικής. Ο Συγγρός αγόρασε επίσης τα δικαιώματα εκμετάλλευσης των μεταλλείων της Σερίφου, στην περίπτωση αυτή όμως δεν εμφανιζόταν το όνομά του. Αυτό μας οδηγεί στο να υποθέσουμε ότι οι δραστηριότητές του και γενικότερα οι δραστηριότητες των μεγαλοεπιχειρηματιών της εποχής του, θα πρέπει να ήταν πολυπληθέστερες απ' όσο είναι γνωστό.

Ο ίδιος, σε συνεργασία με τον Βλαστό και τον Σκουλούδη, αγόρασε στο όνομά του άλλο μεταλλείο του Λαυρίου, αξίας ενός εκατομμυρίου φράγκων. Ο Μελάς απόκτησε επίσης σημαντικές μεταλλευτικές παραχωρήσεις. Και γενικά, τουλάχιστον τα τρία τέταρτα των επιχειρήσεων εξαγωγής μεταλλεύματος ελέγχονταν από το στενό κύκλο των χρηματιστών που είχαν πρόσφατα εγκατασταθεί στην Ελλάδα, συχνά με την άμεση συμμετοχή αγγλικών ή γαλλικών κεφαλαίων. Από την άλλη μεριά, οι περισσότερες από τις τράπεζες και τα χρηματιστικά ιδρύματα που είχαν συσταθεί την περίοδο αυτή, συνδέονται με παρόμοια συμφέροντα: από το 1880 και πέρα, εκτός από την Εθνική Τράπεζα που ιδρύθηκε το 1841 με ξένα κεφάλαια, και που είχε ακόμα το εκδοτικό μονοπώλιο, άρχισαν να ιδρύονται πολλοί νέοι τραπεζικοί οργανισμοί.

Σημαντικότερη, όμως, είναι η Τράπεζα της Ηπειρο-Θεσσαλίας (1882), με κεφάλαιο 20 εκατομμυρίων, στην οποία δόθηκε και το δικαίωμα της έκδοσης τραπεζογραμματίων στις νεοπροσαρτημένες περιοχές. Ελεγχόταν από τον Συγγρό που αντιπροσώπευε, στην περίπτωση αυτή, την τράπεζα της Κωνσταντινούπολης (με κεφάλαιο 660.000 τούρκικες λίρες), η οποία γενικά υπήρξε πολύ δραστήρια στις επιχειρήσεις χρηματοδότησης μεγάλων έργων καθώς και στην οργάνωση κρατικών δανείων. Αναφέρουμε ακόμα την Τράπεζα Αθηνών (1893), με κατατεθειμένο κεφάλαιο 10 εκατομμυρίων δραχμών, με ισχυρή ενίσχυση των κεφαλαίων των Ελλήνων της Αιγύπτου και της Κωνσταντινούπολης. Διευθυντής της είναι ο Ιω. Πεσμαντζόγλου από την Αλεξάνδρεια, το δεξί χέρι του Αβέρωφ· ο γάμος του με τη βαφτισιά του Συγγρού επιβεβαιώνει την ύπαρξη στενών οικογενειακών σχέσεων, που συνέδεαν τα μέλη του κυρίαρχου πυρήνα οικονομικών παραγόντων της χώρας.

Υπάρχουν ακόμα, η Τράπεζα Πειραιώς, δημιούργημα του Γ. Δρακούλη, μεγάλεμπορα και εφοπλιστή της Ρουμανίας, η Τράπεζα Βιομηχανικής Πίστωσης, ιδρυμένη το 1873 με ένα εκατομμύριο δραχμές κεφάλαιο, όπου κυριαρχούν οι τραπεζίτες της Κωνσταντινούπολης, ο Ζαρίφης, ο Ζωγράφος και ο Μπαλτατζής, η Τράπεζα της Κρήτης, ιδρυμένη το 1899 με κεφάλαιο δέκα εκατομμύρια, όπου κυριαρχεί ο τραπεζίτης της Κωνσταντινούπολης Ευγενίδης.

Τα ίδια γνωστά ονόματα εμφανίζονται και στον τομέα των Δημοσίων έργων που, μετά το 1880, βρίσκεται σε πλήρη άνθηση. Ο Συγγρός, σε συνεργασία αυτή τη φορά με τον Ελληνογάλλο χρηματιστή Βλαστό, υποδιευθυντή του Γαλλικού "Comptoir National d' Escompte", γνωστού από το σκάνδαλο του Παναμά όπου μπλέχτηκε, και συγγενή με τους Ράλληδες του Λονδίνου, θα αγοράσει τα δικαιώματα της ιταλικής εταιρίας που είχε αναλάβει το έργο της

διάνοιξης του Ισθμού της Κορίνθου. Ένας άλλος πάλι χρηματιστής από την Κωνσταντινούπολη, ο Μαυροκορδάτος, ανέλαβε το έργο της κατασκευής του σιδηροδρομικού δικτύου της Θεσσαλίας. Τέλος, το 1882, ένας όμιλος Ελλήνων χρηματιστών του εξωτερικού, συμμετείχε στην κατασκευή των σιδηροδρόμων της Πελοποννήσου, σε συνεργασία με αγγλικές και τούρκικες τράπεζες (κεφάλαιο: 46 εκατομμύρια χρυσά φράγκα). Αλλά ο σημαντικότερος ρόλος των χρηματιστών υπήρξε η συμμετοχή τους στα μεγάλα δημόσια δάνεια, που συνολογήθηκαν στο διάστημα 1879 - 1893. Αυτά τα δάνεια, συνολικής ονομαστικής αξίας 640 εκατομμυρίων φράγκων, τελικά απέδωσαν πραγματικό κεφάλαιο 468 εκατομμύρια και από αυτά μόνον τα 359 εκατομμύρια διοχετεύθηκαν στην Ελλάδα.

Το 1892, λίγους μήνες πριν την πτώχευση του ελληνικού κράτους, ο Συγγρός και ο Βλαστός (ίσως και ο Αβέρωφ), προγραμμάτισαν τη δημιουργία μιας “Κρατικής Τράπεζας”, με ονομαστικό κεφάλαιο 50 εκατομμύρια φράγκα, που θα είχε δικαίωμα ελέγχου και είσπραξης των δημόσιων εσόδων, και θα αναλάμβανε τη συνολική διαχείριση του δημόσιου χρέους από το εξωτερικό. Η επιχείρηση αυτή, που σκόπευε να απορροφήσει όλα τα τραπεζιτικά ιδρύματα της χώρας, και να μονοπωλήσει τα οικονομικά έργα, είχε σαν πρότυπό της την “Οθωμανική Αυτοκρατορική Τράπεζα”, με βάση την οποία οι Αγγλογάλοι χρηματιστές έλεγχαν πλήρως το σύνολο των εισπράξεων του οθωμανικού κράτους. Το σχέδιο απέτυχε, παρά τις πιέσεις της γαλλικής κυβέρνησης και χάρη στην αντίδραση του Τρικούπη (τον οποίο υποστήριζαν οι Άγγλοι, με φόβο μήπως αποκλειστούν από την αγορά).

Κ. Τσουκαλά, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή*, σσ. 246-250

Λαμβάνοντας υπόψη σας το κείμενο του βιβλίου σας και το περιεχόμενο του παραθέματος:

- α) Αφού παρουσιάσετε τις δραστηριότητες των Ελλήνων επενδυτών στον εξορυκτικό τομέα, στις τράπεζες και στα δημόσια έργα, να αξιολογήσετε τη συμβολή αυτής της οικονομικής ολιγαρχίας στην οικονομική ανάπτυξη.
- β) Να σχολιάσετε την ενέργεια του Συγγρού να αρνηθεί το σταυρό που του προσφέρθηκε από τον Υπουργό “ομολογώντας ότι απλούστατα έκαμε τη δουλειά του”.

Εργασία για το σχολείο

ΠΗΓΗ

Η ευνοϊκή συγκυρία για τον εξωτερικό δανεισμό του ελληνικού κράτους
Κατά το τελευταίο τέταρτο του 19ου αι., παρατηρείται στο ελληνικό κράτος αναστροφή της δημοσιονομικής πολιτικής των κυβερνήσεων σε σύγκριση με τα

προηγούμενα 50 χρόνια της ύπαρξης του νεοελληνικού κράτους. Η προσεκτική μελέτη των προϋπολογισμών που υπάρχουν και των ποσοστών και δαπανών που καταγράφουν για διάφορους τομείς, αποδεικνύουν τις διαφορετικές επιλογές του κράτους και την πίεση κάποιων καταστάσεων (βλ. πίν. 1).

ΠΙΝΑΚΑΣ 1
Προϋπολογισμοί του ελληνικού κράτους
(σε εκατομ. δρχ.)

Έτη	Τακτικά έσοδα	Συνολικές δαπάνες	Συνολικά ελλείμματα	Μέσος όρος ετήσιου ελλείμματος
1833-1878	933,5	1.170	236.5	5.2 κατ' έτος
1879-1892	992,9	1.464	471.5	36.2 κατ' έτος

“Το 30% των συνολικών δαπανών στην περίοδο αυτή απορροφήθηκαν από τις στρατιωτικές δαπάνες, ενώ το 15% με 20% απορροφήθηκε από τα δημόσια έργα. Αν συνυπολογίσουμε ότι η υπηρεσία του δημοσίου εξωτερικού χρέους απορρόφησε γύρω στο 30-35% των δαπανών, κατανοούμε την δυσκολία των κυβερνήσεων να συντάξουν προϋπολογισμό και την καταφυγή τους στον συνεχή εξωτερικό δανεισμό”.

Πηγή: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΔ', Εκδοτική Αθηνών, 1980, σ. 76

Οι εσωτερικές αυτές επιλογές αντικατοπτρίζονται ως ένα βαθμό στους προϋπολογισμούς του Κράτους. Στον πίνακα 2 διαπιστώνουμε ότι οι στρατιωτικές δαπάνες μέχρι το 1875, όταν η απειλή ενός πολέμου δεν ήταν ορατή και οι τύχες των βαλκανικών κρατών είχαν αφευθεί στις Μεγάλες Δυνάμεις, κυμαίνονταν σε λογικά ποσοστά επί του προϋπολογισμού, αν όχι χαμηλά. Οι αναλογίες αυτές μεταβάλλονται σημαντικά την περίοδο 1875-1880.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2
Σύνθεση των δημοσίων δαπανών
(Μέσοι όροι πενταετιών σε εκατομ. δρχ.)

Έτη	I Σύνολο δαπανών	II Στρατιωτικές δαπάνες
1866-1870	36.8	10.2 (27.7%)
1871-1875	36.6	9.2 (25.1%)
1876-1880	58.4	24.5 (41.9%)
1881-1885	89.7	43.6 (48.6%)

Πηγή: (α) D. Dakin. *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*, ό.π., σ. 319-320.

(β) Οι δαπάνες της επιστράτευσης του 1885-1886 εκτιμήθηκαν σε 60-72 εκατομμύρια (Α. Ανδρεάδης, *Έργα*, τόμ. 2ος, σ. 413) ενώ το συνολικό κόστος των επιχειρήσεων και των στρατιωτικών προετοιμασιών της εποχής εκτιμάται σε 133 εκατομ. (D. Dakin, ό.π., σ. 215).

Αλλά η σύνθεση του προϋπολογισμού των εξόδων δε μεταβάλλεται μόνο στις στρατιωτικές δαπάνες. Μετά το 1880, οι δημόσιες επενδύσεις και τα δημόσια έργα πολλαπλασιάζονται ... Είναι γεγονός ότι τα δημόσια έργα και οι στρατιωτικές επενδύσεις απορροφούσαν ολοένα μεγαλύτερο μέρος των κρατικών εσόδων. Αν σε αυτά συνυπολογίσουμε το μόνιμο πρόβλημα του υπερδιογκωμένου τριτογενούς τομέα (βλ. πίν. 3) του ελληνικού κράτους που απορροφούσε μεγάλο ποσοστό του προϋπολογισμού, τότε αντιλαμβανόμαστε ότι η δεκαετία του 1880 χαρακτηρίζεται από μια μόνιμη δημοσιονομική ένδεια.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3
Σύνθεση του ενεργού πληθυσμού

	1861	1870	1879	1907
Πρωτογενής τομέας	62.63%	62.17%	56.94%	50.05%
Δευτερογενής τομέας	18.28%	18.14%	15.37%	24.15%
(Βιομηχανία ορυχεία)	11.02%	11.40%	10.06%	18.33%
Τριτογενής τομέας	19.09%	19.69%	27.69%	24.58%
(εμπόριο - οικονομία)	3.44%	4.49%	7.64%	10.80%
(προσ/κές υπηρεσίες)	6.84%	6.70%	9.18%	5.02%
(ελεύθερα επαγγ/τα)	3.18%	3.01%	3.93%	4.68%
(δημόσιες υπηρεσίες)	5.63%	5.49%	6.94%	4.80%

Πηγή: Γ. Δερτιλής, *Κοινωνικός μετασχηματισμός*, σ. 54

Από την άλλη πλευρά, η ανεπάρκεια του πρωτογενούς τομέα και ο εμβρυακός, αν όχι ανύπαρκτος, δευτερογενής ήταν αδύνατο να καλύψουν τις παραπάνω ανάγκες, πολλώ δε μάλλον όταν οι εισαγωγές για καταναλωτικές ανάγκες ξεπερνούσαν κατά πολύ τις εξαγωγές. Το εξωτερικό εμπόριο της Ελλάδας είναι διαρκώς ελλειμματικό (βλ. πίν. 4 και 5). Στο διάστημα 1851-1912 το εμπορικό ισοζύγιο δεν παρουσίασε ούτε μία φορά πλεόνασμα, και οι εξαγωγές δεν κάλυπταν παρά το 40 με 70% της αξίας των εισαγωγών, καμιά φορά μάλιστα κι ακόμα λιγότερο.

Τέλος, οι κυβερνήσεις του Χαρίλαου Τρικούπη, για να καλύπτουν τα μεγάλα ανοίγματα του προϋπολογισμού, βασίστηκαν στον εξωτερικό δανεισμό. Τα μεγάλα δημόσια δάνεια συνέβαλαν βέβαια βραχυπρόθεσμα στην αύξηση της χρηματικής ρευστότητας και στην έμμεση χρηματοδότηση των μη παραγωγικών στρωμάτων, αλλά μακροπρόθεσμα επιβάρυναν το ισοζύγιο πληρωμών και δημιούργησαν τεράστια ελλείμματα στον προϋπολογισμό.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4
Εμπορικά ισοζύγια των βαλκανικών κρατών
1891-1900 (σε εκατομ. φράγκα)

ΕΛΛΑΔΑ	εισαγωγές	129	
	εξαγωγές	87	-42

ΒΟΥΛΓΑΡΙΑ	εισαγωγές	67	+1
	εξαγωγές	68	
ΣΕΡΒΙΑ	εισαγωγές	44	+15
	εξαγωγές	59	
ΡΟΥΜΑΝΙΑ	εισαγωγές	326	-74
	εξαγωγές	252	

Πηγή: Sundbarg. *Appercus statistiques internationaux*. Στοκχόλμη 1908, σ. 310.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5
Έλλειμμα του εμπορικού ισοζυγίου
(σε εκατ. δραχμές)

ΜΕΣΟΣ ΕΤΗΣΙΟΣ ΟΡΟΣ ΔΕΚΑΕΤΙΩΝ	
1833-1840	10
1840-1850	11
1850-1860	13
1860-1870	26
1870-1880	36
1880-1890	37
1890-1900	35

Πηγή: Ξ. Ζολώτας, *Η Ελλάς εις το στάδιον της εκβιομηχανίσεως*, ό.π., Αθήνα, 1964. Για περισσότερες λεπτομέρειες βλ. πίνακα εμπορικού ισοζυγίου στο Γ. Δερτιλής, *Κοινωνικός μετασχηματισμός*, ό.π., σ. 58.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6
Εξέλιξη των φόρων στην Ελλάδα
(σε εκατ. δραχμές)

	Άμεσοι φόροι	Έμμεσοι φόροι	Σύνολο
1871	21	13	34
1880	20	23	43
1895	35	60	95

“Από τον παραπάνω πίνακα συνάγεται ότι οι έμμεσοι φόροι, ενώ το 1871 αντιπροσώπευαν το 39% των συνολικών φορολογικών εσόδων, το 1880 είχα περάσει σε 50% και το 1895 σε 64.5%. Είναι φανερό ότι ο άξονας της φορολογικής πολιτικής του Τρικούπη ήταν η αύξηση των έμμεσων φόρων και των δασμών”.

Πηγή: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΔ', ό.π., σ. 72-73.

Σπ. Τζόκα, *Ανάπτυξη και Εκσυγχρονισμός στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*.

Υπανάπτυξη ή εξαρτημένη ανάπτυξη;, εκδ. Θεμέλιο 1998, σσ. 21-30

Να μελετήσετε προσεκτικά τα παραθέματα και τους πίνακες και στη συνέχεια να συζητήσετε στην τάξη για τους εσωγενείς παράγοντες που οδήγησαν τις κυβερνήσεις του Χ. Τρικούπη σε εξωτερικό δανεισμό την περίοδο 1880-1890.

Εργασία για το σχολείο

ΠΗΓΗ

Σύντομο διάγραμμα των οικονομικών προβλημάτων της νεοελληνικής κοινωνίας

Η έννοια του περιφερειακού καπιταλισμού δεν παραπέμπει στην κοινωνία καθ' εαυτήν, αλλά μάλλον στον ιδιαίτερο τρόπο θεώρησης, επιβολής και άσκησης της κοινωνικής εξουσίας. Στην Ελλάδα, η ανωτέρω διαπίστωση επαληθεύεται εύκολα. Η ιστορία του νεοελληνικού κράτους, απ' τα 1828 ως σήμερα, εμφανίζεται ως μία αλυσίδα συστηματικών προσπαθειών με σκοπό τη διάπλαση μιας κοινωνίας προσαρμοζόμενης στις αξιώσεις της διεθνούς αγοράς. Υπό το πρίσμα αυτό, η Ελλάδα δεν είναι μια περιφερειακή καπιταλιστική κοινωνία. Η σωστή διατύπωση θα ήταν ότι η Ελλάδα κατασκευάζεται καθημερινώς και συστηματικώς σύμφωνα με το πρότυπο της περιφερειακής καπιταλιστικής κοινωνίας.

Μ' αυτή την έννοια, ο περιφερειακός καπιταλισμός δεν αποτελεί παρά απλώς μία κυριαρχούσα ερμηνεία, η οποία τείνει να εντυπωθεί πάνω στη νεοελληνική κοινωνία ...

Η ελληνική αστική τάξη εμφανίζεται, από τις αρχές του 19ου αιώνα, ως "υπερ-ανεπτυγμένη" σε σχέση με το υπόλοιπο τμήμα της κοινωνίας. Η ελληνική αυτή ιδιοτυπία εξηγείται από το γεγονός ότι οι Έλληνες αστοί μορφοποιήθηκαν και αναπτύχθηκαν ιστορικώς άνευ σημαντικών σχέσεων με τις ενχώριες παραγωγικές δυνάμεις. Το ουσιώδες μέρος των Ελλήνων μεγαλοαστών αναπτύχθηκε στο εξωτερικό ...

Αν και η Ελλάδα δεν διέτελεσε μία αποικιοκρατική χώρα, εν τούτοις οι Έλληνες κατόρθωσαν να συγκροτήσουν σημαντικότερες οικονομικές παροικίες. Ένας μεγάλος αριθμός Ελλήνων επιχειρηματιών προσκολλήθηκαν από πολύ νωρίς στο πλέγμα της διεθνούς καπιταλιστικής αγοράς. Κύριοι μοχλοί αυτής της πρόσδεσης ήσαν αφ' ενός οι εξαγωγές πρωτογενών προϊόντων της ανατολικής Ευρώπης και της Μεσογείου με κατεύθυνση τη δυτική Ευρώπη και αφ' ετέρου οι χρηματοδοτικές δυνατότητες που προσφέρονταν από τις αγορές του Λονδίνου, του Παρισιού και του Βερολίνου. Κατ' αυτό τον τρόπο, οι Έλληνες μεγαλέμποροι έφταναν στην Ελλάδα από το εξωτερικό, ως εκπρόσωποι της διεθνούς αγοράς, ως άμεσοι συνεταιίροι του ευρωπαϊκού καπιταλιστικού κέντρου. Έτσι, η Ελλάδα εμφάνισε από πολύ νωρίς μια θεμελιώδη διχοτομία: μία "καθυστερημένη" περιφερειακή κοινωνία συζεύχθηκε με μια υπερανεπτυγμένη "κεντρική" αστική τάξη. Η απουσία ενδιαμέσων κοινωνικών στρωμάτων αποτελεί εν γένει ένα βασικό γνώρισμα των αποικιακών κοινωνιών. Κατά συνέπεια, η σύγχρονη ελληνική κοινωνία, ξεκινώντας τον ελεύθερο βίο, της υπ' αυτές τις προϋποθέσεις, κινδύνευε όντως ν' αναχθεί σύντομα στην κατάσταση μιας αποικιακής ή ημι-αποικιακής κοινωνικής δομής ...

Οι μικροαστοί στην Ελλάδα ανέλαβαν την ενεργό άσκηση της εξουσίας και οι μεγαλοαστοί περιορίστηκαν στην - σε τελευταία ανάλυση - επιθεώρησή της. Εύλογο αποτέλεσμα αυτού του συμβιβασμού ήταν η εν συνεχεία υπερτροφική ανάπτυξη του κρατικού μηχανισμού, της δημοσιούπαλληλίας και της τάξης των πολιτευτών. Οι χώροι αυτοί αναπτύχθηκαν εξαιρετικώς καθ' ότι έπαιρναν αποφασιστικώς μέρος στην αναπαραγωγή των ελληνικών μεσαίων στρωμάτων. Το υπερανεπτυγμένο, σε σχέση με την αστική κοινωνία, κρατικό μηχανήμα, αφ' ενός έγινε ένας πόλος συσπείρωσης των αναπτυσσομένων ενδιαμέσων αστικών στρωμάτων και αφ' ετέρου, καλύπτοντας το χάσμα της αρχικής διχοτομίας, εγγλύτωσε την ελλαδική κοινωνία από την πτώση προς μία τυπική αποκιακή μορφή.

Η πανταχού παρουσία της δημοσιούπαλληλίας, στηριζόμενη στον ανωτέρω ιδιότυπο ενδο-αστικό συμβιβασμό, αποτέλεσε ήδη αφ' ενός μία "παρέκλιση" σε σχέση με το κλασσικό πρότυπο του αγγλικού καπιταλισμού και αφ' ετέρου μακροπροθέσμως ένα σοβαρό περιορισμό της δυνατότητας ελιγμών της μεγαλοαστικής τάξης, εξ ορισμού φιλελεύθερης.

Η κρατική μηχανή ολοκληρώθηκε πολύ - πολύ νωρίς στην Ελλάδα, χωρίς αυτό να θεμελιώνεται σε μια ανάλογη ανάπτυξη της ελλαδικής αστικής κοινωνίας.

Μ' άλλα λόγια, ο λειτουργικός άξονας του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού δεν ήταν η αστική κοινωνία, όπως θα το ήθελε η φιλελεύθερη θεωρία, αλλά το Κράτος. Ήδη από τα μέσα του 19ου αιώνα τίποτα δεν ήταν δυνατό να γίνει στην Ελλάδα χωρίς κατ' ανάγκη να περνά κατά πρώτο λόγο από τη κρατική μηχανή. Η κρατική μηχανή όπως θάλεγε ο Α. Gramsci, ήταν η κατ' εξοχήν κοινωνική μηχανή.

Οι δυνατότητες που πρόσφερε το νέο Κράτος πήραν νέες διαστάσεις από την στιγμή που πραγματοποιήθηκαν στην χώρα οι πρώτες παραγωγικές επενδύσεις κατά τα έτη 1850 και 1860. Η προοπτική της εκβιομηχάνισης - αν και ξεκίνησε με τα ελληνικά κεφάλαια του εξωτερικού - έγινε ταχύτατα ένας άλλος πόλος περί τον οποίον διαμορφώθηκε μία υποδεέστερη μεσαία αστική τάξη.

Σύντομα, το χάσμα της αρχικής κοινωνικής διχοτομίας, που σημειώσαμε ανωτέρω, είχε εξ ολοκλήρου σχεδόν πληρωθεί: ένα αστικό στρώμα με βιομηχανικές φιλοδοξίες και ένα άλλο στραμμένο προς τα δημόσια λειτουργήματα, και τα δύο πλεονάζοντα αριθμητικώς, εξασφάλιζαν τις μετακινήσεις ανάμεσα στα δύο άκρα της κοινωνικής ιεραρχίας. Ο τρόπος ζωής και οι καταναλωτικές δομές στην Ελλάδα θύμισαν σε πολλά σημεία τις δυτικές καπιταλιστικές κοινωνίες, ενώ η στρέβλωση των παραγωγικών δομών και η αδυναμία των παραγωγικών δυνάμεων θύμισαν μάλλον τις εξαρτημένες περιφερειακές κοινωνίες.

Αφ' ότου η εκβιομηχάνιση εμφανίζεται στην Ελλάδα, ως μία ιστορική και γοητευτική δυνατότητα, συγκεκριμένως μετά τα 1860, τα ανωτέρω δύο αστικά στρώματα αρχίζουν να φιλονικούν μεταξύ τους ως προς την έννοια της βιομηχανικής μετατροπής. Το συνδεδεμένο με το Κράτος αστικό στρώμα αποβλέπει, στο να οικειοποιηθεί το δυναμικό της βιομηχανικής ανάπτυξης,

προκειμένου να σταθεροποιήσει τόσο την κυριαρχία του Κράτους πάνω στην κοινωνία όσο και την δική του θέση μέσα στο Κράτος. Η εκβιομηχάνιση, ως τέτοια, γίνεται κατ' αρχήν ευνοϊκώς δεκτή κι απ' τα δύο μέρη. Η πάλη που αρχίζει εκτυλίσσεται απλώς γύρω από το ζήτημα της προτεραιότητας: - το Κράτος, εργαλείο της βιομηχανικής ανάπτυξης ή η βιομηχανία στην υπηρεσία της Κρατικής ισχύος; Στην σύγκρουση αυτή, οι στρατιωτικοί και το βενιζελικό κόμμα διεκδίκησαν μία βιομηχανική ανάπτυξη "αγγλικού" τύπου, όπου το Κράτος δεν θα ήταν παρά ένας επιπρόσθετος εγγυητής της ανάπτυξης του βιομηχανικού καπιταλισμού. Από το άλλο μέρος, οι αστοί των δημοσίων λειτουργημάτων και το λαϊκό κόμμα αναζήτησαν κυρίως μία βιομηχανική ανάπτυξη "γερμανικού" τύπου, η οποία θα προωθούσε κατά πρώτιστο λόγο, χωρίς αμφισβητήσεις, την παντοδυναμία του Κράτους. ....

Συνοπτικώς, είναι προφανές ότι ο ελληνικός οικονομικός εθνικισμός, αν και παραμέρισε αποφασιστικά την αγρο - εμπορευματική αποικιακή προοπτική δεν κατόρθωσε παρά να εξασφαλίσει απλώς τις βάσεις για μία νέα ενσωμάτωση της χώρας στη διεθνή καπιταλιστική αγορά. Ο εθνικισμός απέτρεψε την κατ' απομονωμένους και αποδιαρθρωμένους τομείς διεθνή ενσωμάτωση της χώρας, πλην όμως δεν αμφισβήτησε διόλου την ίδια τη διαδικασία της υποταγής της εθνικής οικονομίας, ως συνόλου, στη διεθνή αγορά. Μ' άλλα λόγια η σχετική εσωτερική κοινωνική ολοκλήρωση, την οποία επεδίωξε ο οικονομικός εθνικισμός στην Ελλάδα, δεν έθιξε διόλου τις βάσεις της διεθνούς οικονομικής ενσωμάτωσης της χώρας, στη βάση της κυριαρχούσας ερμηνείας του περιφερειακού καπιταλισμού. Μόνον ο τρόπος της σύνδεσης με τη διεθνή αγορά άλλαξε, ενώ η σύνδεση η ίδια παρέμεινε.

Κ. Βεργόπουλου, *Το Αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα*.
Η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας, σσ. 37-43

Λαμβάνοντας υπόψη το κείμενο του βιβλίου και το περιεχόμενο του παραθέματος:

- α) Να τεκμηριώσετε την άποψη ότι η εθνική οικονομία υποτάσσεται στη διεθνή αγορά, ότι είναι «εξαρτημένη» μέσα στα πλαίσια του διεθνούς καταμερισμού εργασίας, προσαρμοσμένη στις αξιώσεις της διεθνούς αγοράς.
- β) Να επιχειρήσετε να αναλύσετε τη σχέση κράτους και αστικών στρωμάτων.

Εργασία για το σχολείο

ΠΗΓΗ

Η απουσία του αγροτικού κινήματος και η ιδεολογία των αγροτών

Οι έλληνες αγρότες ουδέποτε ανέπτυξαν μια ταξική πολιτική ιδεολογία, ένα συνεκτικό και μαζικό κοινωνικό κίνημα και το αντίστοιχό του στην πολιτική, ένα αγροτικό κόμμα. Η ελληνική αγροτική τάξη όχι μόνο δεν επεδίωξε και δεν απέκτησε ποτέ συλλογική πολιτική εκπροσώπηση και μέσω αυτής άμεση εξουσία, αλλ' απεναντίας προσχώρησε στα συστήματα αξιών στα οποία οι κυρίαρχες τάξεις βάσιζαν την ιδεολογία και τα συμφέροντά τους κι έτσι τις υποστήριξε, ουσιαστικά, στην διατήρηση της κυριαρχίας τους.

Η περίπτωση της αγροτικής εξέγερσης του 1910 στο Κιλελέρ, παρά τους σχετικούς μύθους, είναι από τα χαρακτηριστικότερα παραδείγματα αυτού του φαινομένου. Η εξέγερση έγινε λίγο μετά το στρατιωτικό κίνημα του 1909. Μολονότι οι κινηματίες αξιωματικοί έβλεπαν με συμπάθεια το αγροτικό ζήτημα, το θεωρούσαν τόσο δευτερεύον, ώστε ούτε καν το είχαν αναφέρει στο πρόγραμμά τους. Έτσι, όταν λίγους μήνες μετά το στρατιωτικό κίνημα έγινε η εξέγερση των Θεσσαλών αγροτών, την έπνιξε στο αίμα αυτή ακριβώς η κυβέρνηση που ελεγχόταν άμεσα από τους στρατιωτικούς. Παρ' όλα αυτά, στις εκλογές που έγιναν μερικούς μήνες αργότερα, στο σύνολο των 48 εδρών της Θεσσαλίας οι αγροτικές ψήφοι ανέδειξαν 46 ανεξάρτητους βουλευτές, από τους οποίους οι περισσότεροι υποστήριζαν τους στρατιωτικούς. Οι αντιφάσεις αυτές δείχνουν ότι η εξέγερση του Κιλελέρ δεν ήταν το αποκορύφωμα του αγώνα μιας συνειδητής τάξης αγροτών. Ήταν ένα αυθόρμητο, σχεδόν ενστικτώδες ξέσπασμα ενός γεωγραφικά απομονωμένου τμήματος μιας ιδεολογικά αποπροσανατολισμένης και πολιτικά εκμαυλισμένης αγροτικής τάξης. Και μέσα από αυτό το παράδειγμα φαίνεται καθαρά πόσο ασύνδετη ήταν η πολιτική ζωή στην Ελλάδα από τα βαθύτερα κοινωνικά προβλήματα, πόσο είχε αυτονομηθεί από την διάρθρωση των οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων που κυριαρχούσαν στην ελληνική κοινωνία και των αντιστοιχών ταξικών δυνάμεων.

Πολλά είναι τα αίτια πίσω από την απουσία αγροτικού κινήματος, αίτια οικονομικά, ιδεολογικά, πολιτικά, σε συσχετισμό με ένα από τα σημαντικότερα φαινόμενα της ελληνικής πολιτικής ζωής: το σύστημα πατρωνείας και τις επιπτώσεις του στην κατανομή της εξουσίας...

Η ιδεολογική και πολιτική αδράνεια της αγροτικής τάξης έχει τις κοινωνικο-οικονομικές της ρίζες στην ιδιορρυθμία και τη μεταβατικότητα που χαρακτηρίζαν την ελληνική κοινωνία του 19ου αιώνα. Δεν ήταν μια φεουδαλική κοινωνία σε αποσύνθεση, οπότε θα υπήρχαν αντίστοιχες επιπτώσεις στην ιδεολογία των αγροτών, στην αντιφεουδαρχική επαναστατικότητά τους και στις συμμαχίες τους με μια ανερχόμενη αστική τάξη. Δεν ήταν, όμως, ούτε μια αστική κοινωνία στην αυγή του καπιταλισμού...

Γιατί αν στην Ελλάδα του 19ου αιώνα είχε αρχίσει να διαμορφώνεται μια κυριαρχία του καπιταλισμού, η οικονομία δεν θα μπορούσε να λειτουργήσει χωρίς να λυθούν τα πιεστικότερα αγροτικά προβλήματα, αυτά που εμπόδιζαν την καπιταλιστική ανάπτυξη. Χωρίς αγροτική μεταρρύθμιση δεν μπορεί να επεκταθεί η εσωτερική αγορά και οι ακτήμονες παραμένουν έξω από τα κυκλώματά της, ενώ θα μπορούσαν να είναι για το εμπόριο και τη βιομηχανία πολύτιμοι πελάτες

και πειθήνιοι προμηθευτές. Χωρίς κάποια στοιχειώδη βελτίωση στις τιμές των γεωργικών αγαθών, οι μικροϊδιοκτήτες εξαθλιώνονται και οι μόνοι ωφελημένοι είναι οι μεγαλέμποροι αγοραστές της παραγωγής, ενώ βλάπτονται καιρεια οι φορείς του καπιταλισμού, που χρειάζονται καταναλωτές για τα προϊόντα τους. Αν, λοιπόν, υπήρχε μια εγχώρια αστική τάξη με αρκετό κεφάλαιο σωρευμένο μέσα στη χώρα και με διάθεση για υπολογίσιμες επενδύσεις στη βιομηχανία, τότε οι ίδιες οι ανάγκες της θα επέβαλλαν μια αντιμετώπιση των αγροτικών προβλημάτων, οι ίδιοι οι μηχανισμοί του καπιταλισμού θα έφερναν στο φως τα κατάλοιπα της προκαπιταλιστικής οικονομίας, υποδεικνύοντας έτσι και την καταστροφή τους ...

Η συλλογική ψήφος των αγροτών θ' αποκτούσε, λοιπόν, αποφασιστική σημασία αυξάνοντας έτσι, σχεδόν αναπάντεχα, την πολιτική τους δύναμη.

Δεν είναι τυχαίο ότι η αδιαφορία των αστών και οι αντίστοιχες σχέσεις τους με το αγροτικό ζήτημα άλλαξαν όταν πλέον επήλθαν οι μεγάλες οικονομικές και κοινωνικές μεταβολές, μετά το 1910, την άνοδο του βενιζελισμού και την εκσυγχρονιστική πολιτική των κυβερνήσεων της εποχής. Την αγροτική πολιτική ενός αστικού κόμματος επέβαλε ο Βενιζέλος στο Φιλελεύθερο Κόμμα μόλις το 1910, όταν άρχιζε να διαφαίνεται η δυνατότητα καπιταλιστικού εκσυγχρονισμού της ελληνικής οικονομίας. Εξίσου χαρακτηριστικό ήταν, όμως, και το πόσο διστακτική ήταν αυτή η τακτική, πόσο αργόσυρτη ήταν η εξέλιξη του αγροτικού ζητήματος στην πορεία προς τη λύση του. Πράγματι, σε προεκλογικό του λόγο προς ακροατήριο ακτημόνων, ο Βενιζέλος δήλωνε το 1910 ότι η οριστική λύση του αγροτικού θα ήταν πολύ δύσκολη. Και μετά τις εκλογές άρχισε να τοποθετεί μερικούς από τους ικανότερους συνεργάτες του στο υπουργείο Γεωργίας και να προωθεί το αγροτικό ζήτημα - όχι, όμως, για άμεση λύση αλλά απλώς για να προβλεφθεί στο αναθεωρημένο Σύνταγμα η δυνατότητα των μελλοντικών απαλλοτριώσεων, που δεν επρόκειτο να νομοθετηθούν πριν από το 1916 και δεν ήταν να πραγματοποιηθούν πριν από το 1924 ...

Ο διαχωρισμός των αγροτών σε δύο τάξεις, η ανομοιογένεια του αγροτικού πληθυσμού σε κάθε χωριστή περιοχή της χώρας και η γεωγραφική διασπορά των ακτημόνων σε διάφορες περιοχές, συχνά απομονωμένες μεταξύ τους, ήταν σοβαρά εμπόδια για την ανάπτυξη μιας κοινής ιδεολογίας κι ενός μαζικού κινήματος. Ενδεικτική είναι, π.χ., η αντίθεση ανάμεσα στη Θεσσαλία, όπου κυριαρχούσε η μεγάλη γαιοκτησία και οι ακτήμονες είχαν τάσεις προοδευτικές και την παλιά Ελλάδα, όπου ο όγκος των μικροϊδιοκτητών έδινε την εκλογική πλειοψηφία στα συντηρητικά κόμματα σε όλες σχεδόν τις εκλογές του 19ου και του 20ου αιώνα. Η διαφοροποίηση των οικονομικών συμφερόντων των μικροϊδιοκτητών από τα συμφέροντα των ακτημόνων εμπόδιζε και τους μεν και τους δε ν' αντιληφθούν τα κοινά χαρακτηριστικά της μοίρας τους, τη συγγένεια των επιδιώξεων τους, τη συντριπτική συλλογική τους δύναμη ...

Ο νόμος του 1835 ήταν χαρακτηριστικό μέτρο που απέβλεπε εσκεμμένα στον ιδεολογικό αποπροσανατολισμό των αγροτών. Ο Όθων ήθελε να δημιουργήσει μια τάξη μικροϊδιοκτητών, που θα ήταν ευγνώμονες στην μοναρχία και θα

χρησίμευαν ως κύριο στήριγμά της· οραματιζόταν ένα είδος μονοταξικής κοινωνίας πιστών μικροϊδιοκτητών, που θα διευθυνόταν από μια μικρή τεχνοκρατική γραφειοκρατία σύμφωνα με τις απαράβατες επιθυμίες του καλού μονάρχη. Ο Όθων είχε λοιπόν την ευκαιρία να πειραματιστεί με το σχηματισμό μιας τάξης συντηρητικών και φιλομοναρχικών μικροϊδιοκτητών, αρκετά νωρίτερα από το αντίστοιχο πείραμα του Gierke στην Πρωσία, ο οποίος είχε ως φαίνεται τις ίδιες περίπου φιλοδοξίες όταν προχώρησε, το 1848, στην κατάργηση των φεουδαλικών προνομίων. Βέβαια το ελληνικό "πείραμα" αφορούσε μόνο τους μικροϊδιοκτήτες και το Κράτος, εκπροσωπούμενο από ένα μονάρχη που δεν δεσμευόταν από καμιά αριστοκρατία ...

Ο νόμος του 1835 ήταν, πάντως, η νομική επικύρωση αλλά και το συμβολικό στοιχείο της σύγχυσης που θα κυριαρχούσε στο εξής πάνω στο αγροτικό ζήτημα. Οι αγρότες, πιστεύοντας ότι οι εθνικές γαίες ήταν αρκετές για να καλύψουν τις ανάγκες όλων, ήταν φυσικό να παραμελούν τις δυνατότητες που μπορούσε να τους προσφέρει η απαλλοτρίωση των ιδιωτικών τσιφλικιών. Επιπλέον ο νόμος ήταν η πρώτη επίσημη απόδειξη ότι η αρχή της δικαιοσύνης στη γαιοκτησία είχε υιοθετηθεί από το Κράτος και είχε γίνει δεκτή από όλες τις κοινωνικές τάξεις. Ακόμη και οι γαιοκτήμονες μπορούσαν να εμφανίζονται σαν προστάτες των αγροτών, χωρίς να θυσιάζουν τα δικά τους συμφέροντα, υποστηρίζοντας απλώς την αρχή της δωρεάν διανομής των δημοσίων κτημάτων.

Στην παραπλάνηση συνετέλεσε και το επιχείρημα της φτώχειας του ελληνικού κράτους. Όλες οι κυβερνήσεις, με τη δικαιολογία της πενίας του δημοσίου, ανέβαλλαν συνεχώς την μεταρρύθμιση και ισχυρίζονταν, όχι εντελώς αδικαιολόγητα, ότι θα ήταν εφικτή μόνο αν οι νέοι κληρούχοι πλήρωναν ενοίκιο ή την απόσβεση της αξίας της γης. Αυτή η κατάσταση όχι μόνο μετρίασε τις ορέξεις και τις διεκδικήσεις των μικροκληρούχων για περισσότερη γη, αλλά είχε και μια σοβαρή επίδραση στη στάση των κολίγων: όπως ήταν φυσικό, άρχισαν σιγά - σιγά να πιστεύουν ότι η μοίρα του μικροϊδιοκτήτη, που πλήρωνε το αναπόφευκτο νοίκι του στο δημόσιο, δεν ήταν και πολύ καλύτερη από τη δική τους σχέση με τους τσιφλικάδες.

Το πρόβλημα μεταφέρθηκε έτσι από το χώρο της διαμάχης με τους γαιοκτήμονες στον χώρο μιας ατέλειωτης σκληρής διαπραγμάτευσης με το Κράτος σε θέματα νομικά και δημοσιονομικά ... Έτσι η νομικιστική αντίληψη του αγροτικού ζητήματος διαχέεται στην ιδεολογία της εποχής, είναι ολοφάνερη, π.χ., ακόμη και στην λογοτεχνία: στο μυθιστόρημα του Π. Καλλιγά "Θάναος Βλέκας" ο κακός ήρωας, εκμεταλλεζόμενος τα ελαττώματα της νομοθεσίας, εγκληματεί εις βάρος των αγροτών, αποκτά δημόσια γη με απάτη. Όταν τα δημόσια κτήματα μοιράστηκαν επιτέλους, με το νόμο του Κουμουνοδούρου το 1871, αυτές οι συσκοπιστικές συνθήκες άρχισαν να διαμορφώνονται πάλι, σχεδόν πανομοιότυπες, γύρω από το ζήτημα της απαλλοτρίωσης των τσιφλικιών ... Γιατί όποιο κόμμα θα τολμούσε ν' ακολουθήσει ριζοσπαστική πολιτική θ' αντιμετώπιζε την προγραφή του από τις κυρίαρχες τάξεις και τις ξένες δυνάμεις και τελικά τον πολιτικό εξοστρακισμό του από το στέμμα, που

είχε αποδείξει από πολύ νωρίς ότι ήξερε να χρησιμοποιεί τα όπλα της διάλυσης της Βουλής, του διορισμού του πρωθυπουργού και, στην ανάγκη, της συναρμολόγησης πλειοψηφιών ...

Αναπόφευκτα η κατακραυγή έπεσε σύντομα στα κεφάλια ολόκληρου του πολιτικού κόσμου. Όχι βέβαια γιατί κατέρρευσε ο μύθος της πενίας, αλλά γιατί γέννησε τον φυσικό του διάδοχο. Λιγότερο απλοϊκός, και γι' αυτό ακόμα πιο σκοταδιστικός, ο νέος μύθος "εξηγούσε" τη φτώχεια ρίχνοντας την ευθύνη στη διοικητική ανικανότητα, τη φαυλότητα και την εριστικότητα των πολιτικών, χωρίς βέβαια ν' αναζητεί τις πραγματικές αιτίες πίσω από αυτά τα αμαρτήματα. Τη νέα μυθολογία ενστερνίστηκαν σύντομα όλοι όσοι είχαν συμφέρον να ελέγχουν την ισχύ των πολιτικών και "τα ελαττώματα του κοινοβουλευτισμού". Δεν είναι λοιπόν τυχαία η άλλη όψη αυτού του μύθου, εκείνη που είχε και τις βαθύτερες συνέπειες: ο βασιλιάς μπορούσε να εμφανίζεται σαν αθώος παρατηρητής και συχνά σαν αδύναμος σιωπηλός προστάτης των λαϊκών δικαίων. Η ειδυλλιακή εικόνα, με την ενίσχυση στην αρχή του γνωστού ενδιαφέροντος του Όθωνα για τους αγρότες, της συνταγματικής ανευθυνότητας αργότερα, στερήωσε τον συναισθηματικό φιλομοναρχισμό της πλειονότητας των αγροτών. Η εικόνα του ήρωα και καλού πατέρα, του αχρηστευμένου από τα κακά του κοινοβουλευτισμού, βοήθησε και αυτή στη διατήρηση κι ενίσχυση της αυτονομίας της πολιτικής από τις ταξικές δυνάμεις και αντιθέσεις. Γιατί εμπόδισε μακροχρόνια την αγροτική τάξη να συμμαχήσει ως σύνολο με τις προοδευτικές, αντιμοναρχικές μειοψηφίες της αστικής τάξης, τις μόνες δυνάμεις που μπορούσαν να διεκδικήσουν τη λύση των προβλημάτων της και να υποθάλψουν ένα αγροτικό κίνημα. Δεν είναι τυχαίο ότι ο μοιραίος φραγμός στην πορεία τόσο του Τρικούπη όσο και του Βενιζέλου στάθηκε σε τελευταία ανάλυση η ψήφος των φιλοβασιλικών αγροτών - καθώς και το ότι οι βασιλικοί εκμεταλλεύονταν την εικόνα του βασιλιά στην ύπαιθρο ως τα τέλη του 20ου αιώνα και την είχαν ως τον ακρογωνιαίο λίθο της παραδοσιακής συμμαχίας ανάμεσα στην πλειοψηφία των μικροϊδιοκτητών αγροτών και τα συντηρητικά μέρη της αστικής και της μικροαστικής τάξης. Τέτοια ήταν λοιπόν η ιδεολογία των αγροτών, που αποτελούσαν τα δύο τρίτα των Ελλήνων στις αρχές του αιώνα. Το υπόλοιπο τρίτο, σχεδόν στον σύνολό του, ήταν μικροαστοί πρώτης γενιάς, με δυνατές ακόμη τις ρίζες της αγροτικής τους καταγωγής και ιδεολογίας.

Γ. Δερτιλή, Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση (1880-1909), σσ. 136-146

Με βάση το παράθεμα και τις γνώσεις που αποκομίσατε από το βιβλίο σας:

- α) Να επισημάνετε τα γενεσιουργά αίτια της ιδεολογικής και πολιτικής αδράνειας της αγροτικής τάξης.
- β) Να εντοπίσετε τις συνθήκες που καθιστούσαν αναγκαία μια αγροτική μεταρρύθμιση (για την εσωτερική αγορά, για τους φορείς του καπιταλισμού).

- γ) Να κατατάξετε τα αίτια της σύγχυσης που επικρατούσε στους κόλπους της ελληνικής αγροτικής τάξης σε οικονομικά, κοινωνικά, ιδεολογικά.
- δ) Να σχολιάσετε το Οθωνικό «πείραμα δημιουργίας μιας τάξης συντηρητικών και φιλομοναρχικών μικροϊδιοκτητών» και να εξηγήσετε το φιλομοναρχισμό της πλειονότητας των αγροτών.

Εργασία για το σχολείο

ΠΗΓΗ 1

Στο τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα, η κρίση των εξαγωγίμων αγροτικών προϊόντων και σε συνέχεια των παραδοσιακών κοινωνικών δομών, είχε σαν συνέπεια τη διόγκωση των φυγόκεντρων τάσεων από την ελληνική γεωργία. Η κρίση της δεκαετίας του 1880 εμφανίζεται έτσι ως παραπέρα ανάπτυξη των αστυφιλικών τάσεων. Η άνοδος των τιμών συμπιέζε ακόμα περισσότερο το βιοτικό επίπεδο των μαζών που συγκεντρώνονταν στα αστικά κέντρα, με αποτέλεσμα να εξασφαλίζεται χαμηλό κόστος εργασίας στις νεοπαγείς βιομηχανικές μονάδες. Ένα μέρος των εσωτερικών μεταναστών μετατρέπεται σε εργάτες, ενώ οι περισσότεροι ενσωματώνονταν στις δραστηριότητες του εμπορίου και των υπηρεσιών.

Μία πρώτη μορφή μισθωτής εργασίας στους αστικούς χώρους ήταν αυτή που αναπτύχθηκε χωρίς σημαντικό καταμερισμό των έργων. Αυτό έγινε αρχικά στα παραδοσιακά οικονομικά κέντρα: τη Σύρο, την Πάτρα κλπ. Κάθε ύφεση του διεθνούς εμπορίου, κάθε συναλλαγματικός κλυδωνισμός της εθνικής οικονομίας έβρισκε αμέσως και πρώτα από όλα αντίκτυπο ειδικά σ' αυτές τις περιοχές, λόγω του ότι ήταν κατευθείαν εκτεθειμένες στη διεθνή αγορά: μια αυθόρμητη ανάπτυξη των διαδικασιών βιομηχανικής μετατροπής της εξαγωγίμης πρώτης ύλης (σταφίδα, δέρμα κλπ.) Έτσι, η πρώτη μορφή εξαρτημένης εργασίας ήταν εκείνη που συνδέθηκε με την οινοποιία και τη βυρσοδεμμία. Μόνο που οι εργαζόμενοι εκεί λειτουργούσαν μέσα σε συνθήκες όχι τόσο πραγματικά εργατικές, όσο κυρίως βιοτεχνικές: ο καθένας ολοκλήρωνε χωρίς ουσιώδη καταμερισμό έργων μόνος του το σύνολο σχεδόν των φάσεων της εργασιακής διαδικασίας. Έτσι η πρώτη μορφή εργατικής τάξεως που αναπτύχθηκε πριν από το 1888, με κέντρα τη Σύρο και την Πάτρα, είχε χαρακτήρα βιοτεχνικό μάλλον, παρά «προλεταριακό». Αντίθετα, με τη δημιουργία του νέου βιομηχανικού κέντρου γύρω από τον Πειραιά και την Αθήνα, με την ανάπτυξη της εγχώριας παραγωγής για την υποκατάσταση των εισαγωγών, αναπτύχθηκαν για πρώτη φορά στην Ελλάδα πυρήνες εργατικής τάξεως με τη σύγχρονη έννοια, κυρίως γύρω από τα κλωστοϋφαντουργεία.

Ο αριθμός των εργατών της βιομηχανίας από 7.342 το 1873 αυξήθηκε σε 17.152 το 1893. Βέβαια, στο σύνολο του ενεργού πληθυσμού της χώρας ο

αριθμός αυτός ήταν πολύ μικρός, ήταν όμως παράλληλα αρκετός για να θέσει και στην Ελλάδα προβλήματα παρόμοια με εκείνα των ευρωπαϊκών χωρών. Την εποχή αυτή το εργατικό πρόβλημα ήρθε στην επιφάνεια σαν η «κρυμμένη όψη» της εκβιομηχανίσεως. Ο Βλ. Γαβριηλίδης διαπίστωνε κατάπληκτος ότι οι εργαζόμενοι στις βιομηχανίες εργάζονταν «από της 8^{ης} πρωινής μέχρι της 17^{ης} τον χειμώνα και από της 6^{ης} πρωινής μέχρι της 19^{ης} το θέρος». Και ζητούσε ο ίδιος να πληροφορηθεί: «Ερωτώμεν τι γίνονται οι Έλληνες εργάται, εάν δεν απέθανον ακόμη, τρέφονται επαρκώς; Έχουν ημερομίσθιον δίκαιον; Είναι σωματικώς υποδουλωμένοι; Έχουν φρόνημα ανεξάρτητον; ...»

Οι απεργίες άρχισαν από την Ερμούπολη που ήταν και άμεσα εκτεθειμένη στις διακυμάνσεις του διεθνούς εμπορίου και της διεθνούς ισοτιμίας της δραχμής... Σε τρία χρόνια η κρίση έτεινε να γενικευθεί όπως και το απεργιακό κίνημα. Το περιοδικό «Ασμοδαίος» σημείωνε το 1882: «Απεργίαι πανταχού της Ελλάδος ερρίζωσε η απεργία». Και σε άλλη ευκαιρία, στον ίδιο χρόνο: «Μακρά λιτανεία απεργιών άρχισε προ τινων μηνών και δεν έπαυσεν ακόμη».

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. ΙΔ', σ. 84

ΠΗΓΗ 2

Όσον αφορά την κατά φύλο και ηλικία σύνθεση του εργατικού δυναμικού, οι γυναίκες, τα κορίτσια και τα αγόρια αντιπροσωπεύουν το 46,5% του συνόλου των εργατών εργοστασίου στα 1875/76, αν εξαιρέσουμε από το σύνολο αυτό τον μεταλλευτικό τομέα που απασχολεί αποκλειστικά άνδρες (η σχετική αναλογία γίνεται 32,5% αν συμπεριλάβουμε τον τομέα αυτόν). Βασισμένος στην έρευνά του, που έγινε στα 1873/75, ο Α. Μανσόλας παρουσιάζει ως εξής τη σύνθεση του συνόλου των εργατών των ατμοκίνητων εργοστασίων:

	Αριθμός εργατών	% επί του συνόλου
Άνδρες	1.737	53,45
Γυναίκες	1.230	24,02
Αγόρια	629	12,28
Κορίτσια	525	10,25
Σύνολο	5.120	100,00
(Μεταλλεία)	2.222	
Σύνολο βιομηχανικών εργατών	7.342	

Οι γυναίκες και τα κορίτσια εργάζονται σχεδόν αποκλειστικά στην κλωστοϋφαντουργία (91,8% του συνόλου δουλεύουν στα βαμβακοκλωστήρια και τα μεταξουργεία), όπου αποτελούν την πλειοψηφία (αντιπροσωπεύουν το 73,5% του συνόλου του εργατικού δυναμικού του κλάδου), ενώ τα αγόρια βρίσκονται διάσπαρτα σε όλους τους κλάδους. Δεν νομίζω πάντως ότι η ηλικία των παιδιών-εργατών, κατά γενικό κανόνα, έπεφτε κάτω από το όριο των 10 ετών. Είναι άλλωστε πολύ πιθανό τα «κορίτσια» να είναι συχνά νεαρές ανύπαντρες κοπέλες, ηλικίας 15-18 ετών. Οι ισχυρότατοι οικογενειακοί δεσμοί, η αυξημένη κοινωνική κινητικότητα και μια κοινωνική διαστρωμάτωση αρκετά χαλαρή, η οποία υποθάλλει ελπίδες για κοινωνική άνοδο –ελπίδες που

επενδύονται στο παιδί- εγλίτωσαν, καθώς φαίνεται, τα πολύ μικρά από τη δουλειά στο εργοστάσιο. Βέβαια, τα πράγματα άλλαξαν πολύ σε σχέση με την κατάσταση του 1859, όταν, εκτός από τα κορίτσια του μεταξουργείου Ράλλη (για τα οποία ο ίδιος διαβεβαίωνε, με κάποια απόχρωση υπερηφάνειας, ότι «δεν είναι ποτέ κάτω των 12 ετών»), μόνον ένα «παιδί» 14 ετών απογραφόταν στα πειραϊκά εργαστήρια. Αλλά δεν θα συναντήσουμε ποτέ, όπως αυτό είχε συμβεί παλαιότερα σε άλλες χώρες, κείμενα που να προπαγανδίζουν τη συστηματική εργασία των μικρών παιδιών. Αντίθετα, όταν το 1874, με αφορμή κάποιο περιστατικό, επισημαίνεται η παρουσία παιδιών (από 10 ετών και πάνω) στα νηματουργεία της Λιβαδειάς, «εις τα αθηναϊκά του μαρμάρου εργοστάσια (...) και τα σιδηρουργεία (...) μέχρι Τριπόλεως», το γεγονός στιγματίζεται με αγανάκτηση και ο συγγραφέας του άρθρου απαιτεί τη νομοθετική ρύθμιση της παιδικής εργασίας.

Μολαταύτα, η αναλογία των παιδιών και κυρίως των γυναικών στο σύνολο του βιομηχανικού εργατικού δυναμικού κατά τη δεκαετία 1870 υπήρξε σημαντική. Το γεγονός αυτό προδίδει, από τη μια μεριά, τη σχετικά μικρή διαθεσιμότητα ανδρικών εργατικών χεριών, και από την άλλη αποτέλεσε ασφαλώς σημαντικό πλεονέκτημα για ορισμένους τομείς, και κυρίως την κλωστούφαντουργία.

Χ. Αγριαντώνη, Οι απαρχές της Εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα, Ιστορικό Αρχείο, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1986, σσ. 199-201

ΠΗΓΗ 3

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΡΓΑΤΙΚΗ ΤΑΞΗ ΣΤΑ 1909

Πόλη/κλάδος	Άτομα	Ωράριο	Μεροκάματο
Αθήνα			
Αλευροποιία	11.274	12 ωρών	3,5 χρ. δραχμές
Αρτοποιία	2.500	18 ωρών	3 χρ. δραχμές
Τσιγάρα	3.300	9 ωρών	2 χρ. δραχμές
Υφαντουργία- Νηματουργία	1.500	12 ωρών	3 χρ. δραχμές
Χημεία	500	12 ωρών	3 χρ. δραχμές
Μεταλλουργία	500	12 ωρών	3 χρ. δραχμές
Τυπογραφία	1.500	16 ωρών	3 χρ. δραχμές
Διάφοροι	5.000	12-16 ωρών	3 χρ. δραχμές
Σύνολο	26.074		3-3,5 χρ. δραχμές
Πειραιάς			
Τσιγάρα	2.500	12 ωρών	3 χρ. δραχμές
Υφαντουργία	2.500	12 ωρών	2 χρ. δραχμές
Εργάτες λιμανιού	3.000	12-16 ωρών	6 χρ. δραχμές
Διάφοροι	2.500	12 ωρών	2-5 χρ. δραχμές
Σύνολο	10.500		2-6 χρ. δραχμές
Λαύριο	5.000	1-12 ωρών	2-6 χρ. δραχμές
Πάτρα	4.040	11-12 ωρών	2-5 χρ. δραχμές
Βόλος	7.000	11-12 ωρών	2-3 χρ. δραχμές
Σύρος	2.000	11-12 ωρών	2-3 χρ. δραχμές

Άλλες πόλεις	5.000	11-12 ωρών	2-4 χρ. δραχμές
Σύνολο	59.614	11-16 ωρών	2-6 χρ. δραχμές

Έκθεσις Εργατικών Κέντρων, Αθήναι 1911

Κ. Μοσκόφ, Εισαγωγικά στην Ιστορία του Εργατικού Κινήματος, ό.π., σ. 241

ΠΗΓΗ 4

Ο επιθεωρητής Ν. Σαλίβερος, σε μια έκθεσή του στις 31 Αυγούστου 1912 προς τον υπουργό Εθνικής Οικονομίας, περιγράφει την παραβίαση της εργατικής νομοθεσίας

Συμμορφούμενος προς την υπ' αρ. 26275 Υμετέραν Διαταγήν μετέβην εις Πάτρας και Κέρκυραν, ενεργήσας εις μεν τας πρώτας την επιθεώρησιν 51 εργοστασίων και εργαστηρίων εις α απασχολούνται 958 εργάται και 327 εργάτιδες, εις δε την δευτέραν 24 εργοστάσια και εργαστήρια εις α απασχολούνται 685 εργάται και 86 εργάτιδες. Εις αμφοτέρας τας πόλεις οι εργατικοί νόμοι είναι σχεδόν άγνωστοι και η εφαρμογή αυτών εις πολλά εργοστάσια, μήτε ήρχισεν, μήτε δύναται να υπάρξη ελπίς ότι θα αρχίση, αν η Αστυνομική αρχή δεν δείξη ανάλογον δραστηριότητα.

...Η εφαρμογή του περί εργασίας γυναικών και ανηλίκων Νόμου ΔΚΘ ήρξατο από της εις τας Πάτρας μεταβάσεώς μου, καθ' όσον απ' όλα σχεδόν τα εργοστάσια και εργαστήρια απέπεμψα παιδιά ηλικίας μικροτέρας των 12 ετών, άτινα ειργάζοντο επί 12 ή 14 ώρας συνεχώς. Αι κρατήσεις και τα πρόστιμα ήσαν γενικά εις όλα τα εργοστάσια, η δεκάωρος εργασία δια τας γυναίκας και τους ανηλικούς εις ελάχιστα εργοστάσια είχε εφαρμοσθή, αι πληρωμαί εγίνοντο μετά την διακοπήν της εργασίας και την Κυριακήν. Κυριακή αργία δεν τηρείται εις πολλά των εργοστασίων και οι ανήλικοι μαθητευόμενοι και αι εργάτιδες υποχρεούνται να εργάζωνται και την Κυριακήν ολίγας ώρας, και τούτο δωρεάν δια τον καθαρισμόν δήθεν των μηχανημάτων.

...Αι προφυλάξεις δια την υγείαν των εργαζομένων ουδόλως λαμβάνονται υπ' όψει. Ούτω, του εργοστασίου Μ. Πετροπούλου Αρτοποιίας τα ζυμωτήρια συνέχονται μετά του αποχωρητηρίου άνευ ουδενός χωρίσματος, τα δε ούρα των σταύλων ρέουν εις το φρέαρ εξ ου αντλείται το δια την ζύμωσιν ύδωρ...

...Αλλά μήπως η αδιαφορία των εργοστασιάρχων περιορίζεται εις την έλλειψιν παντός απολύτως υγιεινού όρου εις τα εργοστάσια αυτών; Τα προφυλακτικά δια την ασφάλειαν μέτρα είναι επίσης άγνωστα και η ζωή και η σωματική ακεραιότης του εργάτου ουδόλως λαμβάνεται υπ' όψει. Ούτω ατμοκίνητα μηχανήματα λίαν επικίνδυνα δια τους εργαζομένους πλησίον αυτών, είναι εντελώς απροφύλακτα, παλαιού δε ως επί το πλείστον συστήματος ως πλημμελώς λειτουργούντα γίνονται καθημερινώς πρόξενα ουχί ολίγων δυστυχημάτων...

Η κατά των εργατικών νόμων και εργατικών ενώσεων αντίδρασις των εργοστασιάρχων είναι δυστυχώς γενική και πολλοί εργάται καθ' εκάστην απολούνται ευθύς ως βεβαιωθή η συμμετοχή των εργατικούς συλλόγους...

Γ. Λεονταρίτη, Το ελληνικό εργατικό... σσ. 57-58

[Πηγή: Ιστορία Νεότερη και Σύγχρονη, Γ' τεύχος, Γ' Λυκείου, σσ. 29-30]

ΠΗΓΗ 5

Οι συνθήκες εργασίας των εργατών στην Ελλάδα

Percy Martin, *La Grèce nouvelle*, Paris Librairie orientale et américaine, 1913
(από τη γαλλική μετάφραση), σσ. 176-177
(Παράθεμα σχολικού βιβλίου)

Αφού μελετήσετε τα παραθέματα:

- α) να προσδιορίσετε τους παράγοντες που συνέβαλαν στην ανάπτυξη της μισθωτής εργασίας στο τέλος του 19ου αιώνα.
- β) να παρουσιάσετε τις συνθήκες διαβίωσης και εργασίας των εργαζομένων στη βιομηχανία στο τέλος του 19ου αιώνα και αρχές του 20ου αιώνα.

Εργασία για το σχολείο

ΠΗΓΗ 1

Εμφάνιση εργατικού κινήματος – Η σοσιαλιστική προπαγάνδα

Γενικά μπορούμε να πούμε ότι την εργατική κινητοποίηση αυτής της περιόδου (1881-1913) δεν την προκάλεσε τόσο η προοπτική της βιομηχανικής αναπτύξεως των νέων αστικών κέντρων, όσο η κρίση των δομών που ήδη υπήρχαν στα παραδοσιακά κέντρα. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα:

α) το εργατικό κίνημα να εμφανισθεί πολύ πιο δυναμικό στα παλαιά κέντρα (Σύρο και Πάτρα), από ό,τι στα νέα αναπτυσσόμενα κέντρα (Αθήνα και Πειραιά), και β) πρωτοπορία αυτού του κινήματος ως το 1900 να σταθούν τα τμήματα της παλιάς εργατικής τάξεως, δηλαδή αυτά που είχαν βιοτεχνικό και συντεχνιακό μάλλον χαρακτήρα παρά προλεταριακό. Στην ιδεολογία του κινήματος, αυτό εκφράσθηκε με την επικράτηση του αναρχισμού μάλλον, σε βάρος του «ορθόδοξου» σοσιαλισμού. Έτσι, ενώ οι διανοούμενοι στην πρωτεύουσα, με αφορμή την παρουσία των πυρήνων της εργατικής τάξεως, ανακάλυπταν το σοσιαλισμό και καυτηρίαζαν τις υπερβολές του ιδιωτικού κεφαλαίου, στα οικονομικά κέντρα της Παλαιάς Ελλάδος αναπτυσσόταν ένα κίνημα που ζητούσε την προστασία του κράτους προς όφελος των εργαζομένων. Στο κίνημα αυτό ιδιαίτερο ρόλο έπαιξαν επίσης οι σταφιδοπαραγωγοί και οι σταφιδεργάτες της δυτικής Πελοποννήσου.

Από τα 1885 ο Πλ. Δρακούλης εξέδιδε το σοσιαλιστικό περιοδικό «Αρδην», εμπνευσμένος από το αντίστοιχο ευρωπαϊκό κίνημα. Ολόκληρη η αντίληψη του Δρακούλη στηριζόταν στο διπολικό σχήμα κεφάλαιο-εργασία. Δεν προέβαλλε αιτήματα, αλλά απευθυνόταν προς τους εργάτες με σκοπό να τους «διαφωτίσει» για τα δικαιώματά τους. Από το 1888 όμως, εμφανίσθηκε η κίνηση του Στ. Καλλέργη, η οποία διατύπωνε μια σειρά από συγκεκριμένα αιτήματα, όχι τόσο προς το ιδιωτικό κεφάλαιο, όσο προς το κράτος. Με την κρίση της σταφίδας, διευκρινίσθηκε στη δυτική Πελοπόννησο ότι το κίνημα των

καλλιεργητών δε στρεφόταν εναντίον των ιδιωτών μεγαλογαιοκτημόνων, αλλά εναντίον της κρατικής πολιτικής, του τοκογλύφου, του σταφιδέμπορου και του σταφιδοαποθηκάρη. Στην πρώτη εργατική πρωτομαγιά που γιορτάστηκε στην Αθήνα το 1894, οι σοσιαλιστές εργάτες, υπό την αιγίδα του Καλλέργη, απευθύνθηκαν προς το κράτος και του ζητούσαν να ασκήσει πιο έντονα τα δικαιώματά του, ώστε να βελτιώσει τη θέση των εργαζομένων. Αιτήματά τους ήταν: α) να αναγνώριση της Κυριακής αργίας, β) θέσπιση του 8ωρου, γ) συντάξεις σε όσους πάθαιναν στην εργασία. Ανάμεσα στα αιτήματά τους υπήρχαν και γενικότερα, όπως δ) κατάργηση της προσωπικής κρατήσεως για χρέη και ε) κατάργηση των θανατικών εκτελέσεων. Παράλληλα, στον Πύργο, άρχισε να εκδίδεται από το 1893 η αναρχική εφημερίδα «Νέον Φως» και στην Πάτρα, από το 1895, η επίσης αναρχική «Επί τα Πρόσω». Το κίνημα αυτό της «πρωτόγονης» εργατικής τάξεως στην Ελλάδα επρόκειτο να ξεπερασθεί μετά το 1900, από την ανάπτυξη της κυρίως βιομηχανικής εργατικής τάξεως.

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμος ΙΔ', σ. 84

ΠΗΓΗ 2

Το Σοσιαλιστικό Κέντρο της Αθήνας ιδρύεται το 1911 από τον Νικόλαο Γιαννιό

Βάσις-Σκοπός: Βάσεις του Κέντρου είναι οι αρχές του σοσιαλισμού που ψηφίστηκαν στα διεθνή σοσιαλιστικά συνέδρια δηλαδή: Συνεννόηση και συνεργασία όλων των εργατών του κόσμου. Πολιτική και οικονομική οργάνωση της εργατικής τάξης, για να κατακτήσει την εξουσία και να εθνικοποιήσει τα μέσα της παραγωγής, δηλαδή να μετατρέψει τη σημερινή κεφαλαιοκρατική κοινωνία σε κοινωνία σοσιαλιστική. Σκοπός του Κέντρου είναι να προπαγανδίσει τις σοσιαλιστικές ιδέες στην Ελλάδα, να οργανώσει τους εργάτες σε συνδικάτα σοσιαλιστικά και να επιδιώξει προς το παρόν την πραγματοποίηση του εξής μεταρρυθμιστικού προγράμματος.

Πρόγραμμα μεταρρυθμιστικό στα πολιτικά: Το δικαίωμα της ψηφοφορίας και της εκλογής σε άνδρες και γυναίκες. Το εκλογικό σύστημα της αναλογικής αντιπροσωπείας. Το δικαίωμα στις γυναίκες να διορίζονται υπάλληλοι του Κράτους. Την κατάργηση όλων των νόμων που περιορίζουν τα δικαιώματα της γυναίκας και του νόθου παιδιού.

Στα οικονομικά: Την κατάργηση των εμμέσων και κάθε φόρου στα είδη της πρώτης ανάγκης. Την προοδευτική αναλογική φορολογία των κεφαλαίων. Την εθνικοποίηση των σιδηροδρόμων, των μεταλλείων Λαυρίου, της Εθνικής Τραπέζης και της Ενιαίας. Τη συμμετοχή του Κράτους στα κέρδη των μεγάλων μονοπωλίων και Εταιρειών. Την αγορά από μέρους του Κράτους της θεσσαλικής γης (διάβαζε τσιφλικιών) και την ενοικίασή της στους κολλήγους.

Στα κοινωνικά: Την ελευθερία κάθε θρησκείας, χωρίς την ανάγκη επίσημης θρησκείας. Την παροχή της ιατρικής, της παιδείας και δικαιοσύνης δωρεάν. Την κατάργηση από το συνταγματικό χάρτη του άρθρου που απαγορεύει τη δημοτική ως επίσημη γλώσσα. Τη διατροφή των παιδιών από τις Κοινότητες καθ' όλη τη διάρκεια της δημοτικής εκπαίδευσης. Την καθιέρωση του πολιτικού γάμου. Την κατάργηση των Στρατοδικείων και Ναυτοδικείων. Την κατάργηση

της θανατικής ποινής και την αλλαγή των φυλακών σε καταστήματα μορφωτικά.

Στα εργατικά: Την καθημερινή οκτάωρη εργασία. Την ανάπαυση όλων των εργατών μιάμιση μέρα την εβδομάδα, δηλαδή να σχολούν Σάββατο μεσημέρι (αγγλική εβδομάδα). Την απαγόρευση στους εργοδότες να βάζουν χρηματικά πρόστιμα στους εργάτες για τιμωρία. Τη σύσταση μιας Εθνικής Ασφάλειας που θα φροντίζε για τις ασθένειες, τα δυστυχήματα, την ανικανότητα, τα γεράματα και αεργία των εργατών. Τη σύσταση ενός δημοσίου γραφείου που θα βρίσκει δουλειά στους άεργους.

Γ. Κορδάτου, *Ιστορία του Ελληνικού Εργατικού Κινήματος*, Αθήνα 1792, σσ. 155-157

ΠΗΓΗ 3

Φεντερασιόν

Η Σοσιαλιστική Εργατική Ομοσπονδία Θεσσαλονίκης ξεκίνησε από τη μικρή πολιτική λέσχη που ίδρυσε ο Αβραάμ Μπεναρόγιας μαζί με λίγους συνεργάτες του κατά τη διάρκεια της επανάστασης των Νεοτούρκων, τον Ιούνιο του 1908. Σχεδόν ένα χρόνο αργότερα, το Μάιο και Ιούνιο του 1909, η μικρή σοσιαλιστική αυτή ομάδα αναδιοργανώθηκε και ονομάστηκε Σοσιαλιστική Εργατική Ομοσπονδία Θεσσαλονίκης, οργάνωση αποκλειστικά εβραϊκή. Ο Μπεναρόγιας και οι συνεργάτες του έλπιζαν να διευρύνουν την Φεντερασιόν επί ομοσπονδιακής βάσεως, έτσι ώστε να περιλάβει στους κόλπους της σοσιαλιστές όλων των εθνικοτήτων. Ωστόσο οι διαφορές ανάμεσα στις διάφορες εθνικές ομάδες και η έντονη εχθρότητα που επικρατούσε ανάμεσα στις σοσιαλιστικές οργανώσεις εμπόδισε μια τέτοια συνεργασία. Παρ' όλα αυτά, τα πρώτα χρόνια η Φεντερασιόν ανέπτυξε αξιόλογη δραστηριότητα οργανώνοντας τους εργάτες της Μακεδονίας και συμβάλλοντας έτσι σημαντικά στην ανάπτυξη του ελληνικού σοσιαλιστικού και εργατικού κινήματος μετά τους βαλκανικούς πολέμους και την προσάρτηση της Μακεδονίας στην Ελλάδα.

Γ. Β. Λεονταρίτη, *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα κατά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο*, μτφρ. Σ. Αντίοχος, εκδ. Εξάντας, 1978, σσ. 50-51

ΠΗΓΗ 4

Το ιδρυτικό συνέδριο του Σ.Ε.Κ.Ε.

Το πρόγραμμα που ψηφίζεται στο ιδρυτικό συνέδριο (του Σοσιαλιστικού Εργατικού Κόμματος – Σ.Ε.Κ.Ε.) τον Νοέμβριο του 1918 ... ζητά σε ό,τι αφορά το πεδίο της οικονομίας:

«την δια νόμου καθιέρωσιν οκταώρου και κυριακής αργίας» την «ίδρυσιν υπό του κράτους ταμείων και συντάξεως... και... δωρεάν παροχήν της ιατρικής περιθάλψεως και φαρμάκων...». Ζητά επίσης την «κατάργησιν των εμμέσων φόρων...», προοδευτική φορολογία στο εισόδημα και στα κεφάλαια, «συμμετοχή του κράτους εις τα κέρδη των μεγάλων μονοπωλίων», εθνικοποίηση των συγκοινωνιών, των Τραπεζών, των μεταλλείων και «συμμετοχή των εργατών εις την διοίκησιν...» καθώς και τηνεθνικοποίησιν των

ταιφλικών και των μοναστηριακών κτημάτων και την «παραχώρησίν των εις τας κοινότητας...»

Κ. Μοσκόφ, *Εισαγωγικά στην Ιστορία του Κινήματος της Εργατικής Τάξης*, σσ. 413-414

Με αφετηρία τα παραθέματα, να συζητήσετε στην τάξη για τις συνθήκες που ευνόησαν την ανάπτυξη του εργατικού κινήματος στην Ελλάδα, τις σοσιαλιστικές ομάδες και τις εργατικές ομαδοποιήσεις στην Ελλάδα στο τέλος του 19ου αιώνα, τις διεκδικήσεις των ελλήνων εργατών - απεργιακές κινητοποιήσεις - θεσμικές κατακτήσεις.

Ενδεικτική βιβλιογραφία

- Γ. Κορδάτου, *Ιστορία του Ελληνικού Εργατικού Κινήματος*, εκδ. Μπουκουμάνη, Αθήνα 1972.
- Κ. Μοσκόφ, *Εισαγωγικά στην Ιστορία του Κινήματος της Εργατικής Τάξης. Η διαμόρφωση της Εθνικής και Κοινωνικής Συνείδησης στην Ελλάδα*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1988.
- Γ. Β. Λεονταρίτη, *Το Ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα κατά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο*, εκδ. Εξάντας 1978.
- Γ. Β. Λεονταρίτη, *Το Ελληνικό εργατικό κίνημα και το αστικό κράτος (1910-1920) στον τόμο Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Αθήνα 1980.
- *Ι.Ε.Ε.*, τ. ΙΔ', Εκδοτική Αθηνών Α.Ε. 1977, σσ. 83-87.

Εργασία για το σχολείο

ΠΗΓΗ

Οι μεγάλες καπνεργατικές απεργίες (1909 –1911), που για πρώτη φορά παρουσιάζουν στο Βόλο οργανωμένη και πιστή στο Εργατικό Κέντρο την καπνεργατική μάζα, είναι κάτι που ο Βόλος δεν το έχει ξαναδεί. Τραγούδια επαναστατικά ακούονται στους δρόμους. Κατά τετράδες κάνουν παρελάσεις οι απεργοί. Συζητήσεις για τη θρησκεία, για το δαρβινισμό, για το σοσιαλισμό γίνονται μέσα στο Κέντρο. Οι προλήψεις πέφτουν. Η εργατιά ξυπνάει. Οι εργάτες τώρα είναι «απαιτητικοί». Σηκώνουν κεφάλι. Ζητούν το δίκιο τους. Θέλουν να μορφωθούν.

Παράλληλα, στο θεσσαλικό κάμπο οι κολλήγοι κινούνται και ζητούν τα χωράφια, τη γη που την πότισαν με τον ιδρώτα τους, αυτοί, οι πατεράδες και οι παππούδες τους, χωρίς να μπορούν να πάρουν τον καρπό της.

Το αγροτικό κίνημα του Κιλετέρ (6 του Μάρτη 1910) είναι το προμήνυμα παναγροτικής εξέγερσης στη Θεσσαλία. Και η βολιώτικη αστική τάξη, ύστερα μάλιστα από τις αιματηρές καπνεργατικές απεργίες, τα χάνει και ζητάει αφορμή

να κλείσει με τη βία το Εργατικό Κέντρο. Και τέτοιες αφορμές υπήρχαν πολλές.

Ο εργάτης Κόσσυβας προπαγάνδιζε φανερά τον αναρχισμό και τον αθεϊσμό. Ο Ζάχος κλόνηζε την πολιτική υπόσταση των τζακιών. Ο Σαράτσος φιλελευθέρριζε «υπέρ το δέον». Ο Αλ. Δελμούζος δεν ήτανε μονάχα νέος παιδαγωγός, που στο Πρότυπο Σχολείο Θηλέων χτυπούσε τις γλωσσικές προλήψεις και τον ψευτοκλασικισμό, μα και αρνητής του κοινωνικού καθεστώτος. Σ' ένα του γράμμα προς το Ζάχο, το διευθυντή του Εργάτη, έγραφε:

«Ο αγώνας ... σας είναι ο ευγενικότερος, γιατί ο άμεσος σκοπός του είναι σπάζοντας τις προλήψεις και την αμάθεια, να ξυπνήση τον άνθρωπο μέσα στη μάζα που ασυνείδητο σύμβολό της έκαμε το υπομονητικό βόδι, να την κάνει να νοιώση πως ο οίκτος και η ελεημοσύνη των χορτάτων την προσβάλλουν και είναι μάλιστα σαν ανήθικη ειρωνεία, όταν διευθύνονται στους εργατικούς, στους δυνατούς. Να της δείξουν τη δύναμή της και να μην την υψώσουν σε μοίρα της μοίρας της.

Μα το εργατικό κίνημα είναι ακόμη προωρισμένον να δημιουργήση τη μεγαλύτερη κίνηση, δηλαδή ζωή, στον τόπο μας. Μικρή η εργατική μας τάξη, αλλά μεγάλη η εντατική και παιδαγωγική της δύναμη. Η ανάπτυξη πειθαρχικού και συνεταριστικού πνεύματος, η μόρφωση ωρισμένων και σταθερών αρχών θα βγούνε απ' αυτό το μικρό Εργατικό Κέντρον (του Βόλου), αυτά τα συμφέροντά τους θα φέρουν αργά η γρήγορα τους εργάτες σε σύγκρουση με πολλά από τα επίσημα σάπια ιδανικά του Κράτους μας και μ' όλες τις οπισθοδρομικές του τάσεις.

Αλλά γι' αυτό χρειάζεται δουλειά, και δουλειά μεγάλη. Ακόμη δεν έχει γίνει σχεδόν τίποτα. Εσείς κάνετε την αρχή κι' αυτή πρέπει να χαιρετισθή σαν προμήνυμα Ανατολής.

Σε λίγο θα βρεθούν μιμηταί σας σε άλλα βιομηχανικά Κέντρα, γιατί τα πράγματα το θέλουν έτσι».

Πιο ύστερα πάλι, όταν άρχισε η δημοσιογραφική σταυροφορία ενάντια στο Εργατικό Κέντρο και τους ηγέτες του, ο ίδιος, απαντώντας σε όσα γράφαν ενάντιά του, τόνιζε:

«...Τον μεν τίτλο του αναρχικού ή και άλλους τινάς, δια των οποίων είχαν την καλωσύνην να με στολίσωσι, τους χαρίζω εις τους είτε εκ προθέσεως, είτε εξ' αγνοίας καλοθελητάς αναδόχους μου· όσον αφορά δε τον επιστημονικόν σοσιαλισμόν δεν δυσκολεύομαι να ομολογήσω ότι τον θεωρώ ως το ευγενέστερον ιδανικόν το οποίον συνέλαβε μέχρι τούδε η ανθρωπότης... Περί δε των εν των Εργατικώ Κέντρω μαθημάτων μου οι ακούσαντες είναι εις θέσιν να γνωρίζωσι και την αιτίαν η οποία τα επρόκάλεσε εις το πνεύμα αυτών».

Έτσι κάτω από τις νέες κοινωνικοπολιτικές συνθήκες που δημιουργηθήκανε στο Βόλο κι είχανε την αντανάκλασή τους στη Λάρισα, στα Τρίκαλα και στην Καρδίτσα, οι κομματάρχες των παλαιών κομμάτων από τη μια μεριά και από την άλλη οι τσιφλικάδες (ο Μπαλτατζής, ο Καρτάλης και άλλοι που πολιτευόνταν είχαν τσιφλίκια) και τα καθυστερημένα στοιχεία της αστικής τάξης βάλθηκαν να διαλύσουν το Εργατικό Κέντρο και να κλείσουν το Παρθεναγωγείο που διεύθυνε ο Δελμούζος¹.

Ο Δημοσθένης Κούρτοβικ, δημοσιογράφος και παλιός τρόφιμος των φυλακών, με την εφημερίδα του Κήρυξ κι' ο δεσπότης Γερμανός μαζί με το βουλευτή και

δικηγόρο Μιλτιάδη Μπουφίδη αναλάβανε να σώσουν τη βολιώτικη αστική κοινωνία από το «μίσμα του μαλλιαρισμού και του σοσιαλισμού». Στην αρχή τα βάλανε με το Πρότυπο Σχολείο Θηλέων και το Δελμούζο κι' ύστερα με το Εργατικό Κέντρο. ...

Ο,τι έγινε με το Πρότυπο Σχολείο έγινε και με το Εργατικό Κέντρο. Έκλεισε και αυτό το Μάιο του 1911. Το Σχολείο δεν ξανάνοιξε. Το Εργατικό Κέντρο όμως, ύστερα από λίγο, άνοιξε και άρχισε πάλι την δράση του.

Γ. Κορδάτου, *Ιστορία του Ελληνικού Εργατικού κινήματος*, σ. 141-146

Αφού μελετήσετε το παράθεμα:

- α) Να αναλύσετε τη σχέση της διανόησης ως άμεσης καθοδήγησης (π.χ. Μ. Αντύπας) ή ως ηθικής και υλικής συμπαράταξης (περίπτωση Αλ. Δελμούζου) με τους κοινωνικούς αγώνες.
- β) Να σχολιάσετε τον παιδαγωγικό και αφυπνιστικό ρόλο που απέδιδε ο Αλ. Δελμούζος στο Εργατικό Κέντρο.

Εργασία για το σχολείο

ΠΗΓΗ

Μια θετική προσπάθεια για την άρση των εμποδίων στο τομέα ορισμένων βιομηχανικών υλών σημειώθηκε το 1.867 με τη ψήφιση του νόμου «περί μεταλλείων και ορυχείων». Ο νόμος αυτός σκοπό είχε να ενθαρρύνει τις ξένες επενδύσεις και να στρέψει την εγχώρια αποταμίευση στην εκμετάλλευση του πλούτου της ελληνικής γης. Πραγματικά μέσα σε λίγα χρόνια από τη ψήφιση του νόμου σημειώθηκε ένας πρωτοφανής για τα ελληνικά χρονικά πυρετός για την έρευνα και εκμετάλλευση του ελληνικού υπεδάφους. Όπως γράφει ο τότε τμηματάρχης της Δημοσίας Οικονομίας του Υπουργείου Εσωτερικών Α. Μανιόλας «η μεταλλευτική βιομηχανία... εξήγειρε την δραστηριότητα και την κερδοσκοπική των πολιτών τάση, πανταχού δε σχεδόν της Ελλάδος, περιέτρεχον τα όρη και τας κοιλάδας προς ανίχνευσιν του υπό την επιφάνειαν αυτών, κατά την ιδέαν των απλουστέρων, υποκρυπτομένου πλούτου, εξ' ου ωνειροπωλούντο αμύθητα κέρδη». Από το 1.867 ως το 1.875 υποβλήθηκαν στο Υπουργείο Εσωτερικών 1.086 αιτήσεις για την παραχώρηση μεταλλείων και ορυχείων εκτάσεως εκατομμυρίων στρεμμάτων...

Η ύπαρξη στην περιοχή Λαυρίου επιφανειακών μεταλλευμάτων αργυρούχου μολύβδου, γνωστού από την αρχαιότητα είχε προκαλέσει την προσοχή πολλών ξένων και Ελλήνων. Το 1864 ο Ιταλός Serpieri απέκτησε το δικαίωμα της εξορύξεως μεταλλευμάτων σε έκταση 10.791 στρεμμάτων. Η παραχώρηση έγινε στο όνομα της γαλλοϊταλικής εταιρίας Roux-Serpieri. Στην περιοχή όμως υπήρχαν σημαντικές ποσότητες χωμάτων ή μεταλλούχων απορριμμάτων. Η

εκμετάλλευση των επιφανειακών αυτών αποθεμάτων από την εταιρία προκάλεσε έντονες αντιδράσεις στην ελληνική κοινή γνώμη. Η αντιπολίτευση με επικεφαλής το Δεληγιώργη επέμενε ότι το δικαίωμα της εταιρίας περιοριζόταν μόνο στην εξόρυξη και όχι στην οικειοποίηση των επιφανειακών μεταλλευμάτων. Από την πλευρά του ο τύπος εξόγκωσε την αξία των εκβολάδων, τις οποίες εμφάνιζε ως χρυσοφόρα πηγή ικανή να λύσει όλα τα προβλήματα του Δημοσίου Ταμείου. ...

Κάτω από την πίεση της κοινής γνώμης η κυβέρνηση Κουμουندούρου πέτυχε στις 15/29 Μαΐου 1871 την ψήφιση νόμου από τη βουλή σύμφωνα με τον οποίο οι εκβολάδες θεωρούνταν ότι ανήκαν στο κράτος. Όπως ήταν φυσικό η ενέργεια αυτή προκάλεσε την αντίδραση της εταιρίας που υποστήριζε, όχι χωρίς κάποια βάση, ότι η αρχική παραχώρηση δεν έκανε την παραμικρή διάκριση μεταξύ ορυκτών, υπό το έδαφος και εκβολάδων. Και επιπλέον ο νόμος δεν ήταν δυνατό να έχει αναδρομική ισχύ. Αντί όμως η εταιρία να προσφύγει στην ελληνική δικαιοσύνη, κατέφυγε στις πρεσβείες της Γαλλίας και της Ιταλίας και μέσω των δύο πρεσβειών ζήτησε αποζημίωση 15.000.000 δραχμών. Οι επιτετραμμένοι των δυο αυτών χωρών επενέβησαν με έντονα διαβήματα υπέρ των ομοεθνών τους. Τόσο η κυβέρνηση Κουμουندούρου, όσο και οι κυβερνήσεις Ζαίμη και Βούλγαρη που την διαδέχθηκαν, απέτυχαν να ρυθμίσουν το θέμα με τις δύο Δυνάμεις. Τότε ο βασιλιάς Γεώργιος στράφηκε προς το Δεληγιώργη -ο οποίος είχε πρωτοστατήσει στην κριτική του χειρισμού του ζητήματος από τις προκάτοχες κυβερνήσεις- και του ανέθεσε την πρωθυπουργία με εντολή να βρει λύση στο «Λαυρεωτικό».

Η πρώτη ενέργεια του Δεληγιώργη ήταν να ζητήσει την παραπομπή της διαφοράς στα ελληνικά δικαστήρια. Οι αντιπρόσωποι όμως της Ιταλίας και της Γαλλίας εξανέστησαν. Διακήρυξαν ότι κάτω από την ισχυρή πίεση της ελληνικής κοινής γνώμης θα ήταν εξαιρετικά δύσκολο να εκδοθεί δίκαιη απόφαση. Αντιπρότειναν λοιπόν να παραπεμφθεί το ζήτημα στη διαιτησία των Μεγάλων Δυνάμεων και πιο συγκεκριμένα της Αυστρίας. Τώρα ήταν η σειρά του Δεληγιώργη να εκδηλώσει τη δυσφορία του. Η πρόταση για διαιτησία μιας διαφοράς που αφορούσε το ελληνικό δημόσιο και μια εταιρία που λειτουργούσε μέσα στην ελληνική επικράτεια αποτελούσε απαράδεκτη μείωση του κύρους του ελληνικού κράτους. Τυχόν αποδοχή της θα σήμαινε παραχώρηση στην ξένη εταιρία καθεστώτος ετεροδικίας και απαλλοτρίωση του δικαιώματος κρατικού ελέγχου σε ένα βασικό τομέα της εθνικής οικονομίας, όπως η αξιοποίηση του ορυκτού πλούτου της χώρας. Τα επιχειρήματα αυτά δεν έκαμψαν τους δύο ξένο διπλωμάτες. Ο Γάλλος δήλωσε ότι η χώρα του θα προέβαινε αντίποινα κλείνοντας τα γαλλικά λιμάνια στα ελληνικά πλοία. Και ο Ιταλός απείλησε με διακοπή των διπλωματικών σχέσεων. Ο Δεληγιώργης όμως, με τη συμπαράσταση του βασιλιά, αρνήθηκε να υποκύψει στις πιέσεις. Ήδη είχε αρχίσει να διερευνά τη δυνατότητα εξαγοράς της εταιρίας από Έλληνες κεφαλαιούχους του Εξωτερικού. Οι σχετικές βολιδοσκοπήσεις βρήκαν ανταπόκριση από τον Ανδρέα Συγγρό, πλούσιο επιχειρηματία της Κωνσταντινούπολης.

Με βάση την πηγή:

Να αναλύσετε την φράση «ότι η πρόταση για διαιτησία μιας διαφοράς που αφορούσε το ελληνικό δημόσιο και μια εταιρία που λειτουργούσε μέσα στην ελληνική επικράτεια αποτελούσε μείωση του κύρους του ελληνικού κράτους».

Εργασία για το σχολείο

ΠΗΓΗ

Από γενιά μικροαστική ο Αντύπας, άμα έβγαλε το γυμνάσιο με χίλιες στερήσεις, γράφτηκε φοιτητής της Νομικής στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας. Από τότε αρχίζει μια αξιόλογη επαναστατική κοινωνική δράση. Το όνομα του γίνεται πολύ γνωστό και η δράση του και η ενεργητικότητά του προκαλούν τη συμπάθεια των μαζών και την καταδίωξη του από τις κρατικές αρχές. Από ιδιοσυγκρασία τύπος επαναστατικός συγκέντρωνε όλες τις ριζοσπαστικές επαναστατικές παραδόσεις της Κεφαλονιάς, που στα χρόνια της αγγλοκρατίας κι' ύστερα έχει να παρουσιάσει μια πλούσια ιστορία σε αγώνες εθνικούς και κοινωνικούς..

Τα μεταφρασμένα στα ελληνικά βιβλία του Τολστόι, του Κραπότκιν, του Μπέμπελ, του Ζολά κ.α. τον επηρεάζουν πολύ. Θα είχε διαβάσει επίσης την ιστορία της Γαλλικής Επανάστασης, καθώς και τις αναρχικές μπροσούρες που είχαν κυκλοφορήσει, όπως είδαμε, στην Πάτρα, στον Πύργο κι' αλλού. Το δίχως άλλο κι' από τα φυλλάδια του Καλλέργη και του Δρακούλη κάτι θα πήρε. Αν και ήταν από ιδιοσυγκρασία τύπος ορμητικός κι' επαναστατικός, θρεμμένος με τις πλούσιες επαναστατικές παραδόσεις του νησιού του, το σοσιαλισμό του ή, όπως τον έλεγε, τον κοινωνισμό του τον παρουσίασε ολότελα ιδιόρρυθμο. Σ' αυτό τον επηρέασε και η εποχή του. Η Βαλκανική ήταν πυριπιδαποθήκη. Η Κρήτη επαναστατημένη. Η κομματική συναλλαγή και η φαυλοκρατία προκαλούν την αγανάκτηση των προοδευτικών στοιχείων. Οι απεργίες, η μια ύστερα από την άλλη, δείχνουν πως το προλεταριάτο αρχίζει να ξυπνά από τη νάρκη του.

Το σταφιδικό εξάλλου ζήτημα βρίσκεται στην ημερήσια διάταξη. Είναι το φλέγον ζήτημα. Η Πελοπόννησος υποφέρει, πεινάει.

Στην Κεφαλονιά, στην Κέρκυρα και στ' άλλα νησιά το αγροτικό ζήτημα δεν έχει ακόμα λυθεί ριζικά. Υπάρχουν τσιφλίκια και κολλήγοι, απομεινάρια φεουδαρχικής καταπίεσης. Στη Θεσσαλία το ίδιο. Κάποια μηνύματα αγροτικής εξέγερσης έρχονται από τις επαρχίες, όπου υπάρχουν ακόμα οι φεουδαρχικοί θεσμοί. Είναι η εποχή που η αστική τάξη προετοιμάζεται να δώσει αποφασιστική μάχη με τα τζάκια.

Ο Αντύπας, με την εφημεριδούλα του Ανάστασις (1900-1907), που έβγαζε στην Κεφαλλονιά, προσπαθεί να δώσει λύσεις «ριζικές» σ' όλα αυτά τα ζητήματα.

Είναι ένας ουτοπιστής. Ο ριζοσπαστισμός και ο «σοσιαλισμός» του αντανakλούν την αγανάχτηση, την αγωνία των μικροαστικών και αγροτικών μαζών, που μην έχοντας συνείδηση της δύναμής τους ζητούν μεταρρυθμίσεις που να πραγματοποιηθούν χωρίς ομαδική δράση κι' αγώνα.

Μα για να κατατοπιστούμε καλύτερα στη «σοσιαλιστική» δράση του Αντύπα, πρέπει να αντιγράψουμε εδώ το «πρόγραμμά του», όπως το δημοσίεψε στην Ανάσταση.

ΜΕΡΟΣ Α΄. Ζητούμεν την παγκόσμιον ελευθερίαν-ισότητα-αδελφότητα. Θέλομε ό,τι θέλει ο Χριστός: «ουκ έστι Έλλην ή Ιουδαίος, ουκ έστι ελεύθερος ή δούλος» ήτοι θέλομεν την κατάργησιν των φυλών και των πατριδων, την κατάργηση των αφέντων και των δούλων. Ζητούμε μιαν πατρίδα περιλαμβάνουσαν σύμπασαν την ανθρωπότητα, μιαν τάξιν ανθρώπων, την των εργαζομένων και αδελφών, απολαμβάνόντων ίσα δικαιώματα και εχόντων τα αυτά καθήκοντα. Ζητούμεν την κατάργησιν του κληρονομικού δικαιώματος και ανακηρύττομεν ως υπέρτατον νόμον την καθολικήν εργασίαν, το καθολικόν καθήκον, το καθολικόν δικαίωμα. Αναφωνούμεν: Ζήτω ο εις και μόνος άρχων Λαός. Η μία και μόνη προνομιούχος τάξις των εργατών».

Από τα 1906 ο Μ. Αντύπας αφήνει τους εργάτες και γίνεται ο σημαιοφόρος του αγροτισμού.

Πηγαίνει στη Θεσσαλία και εκεί (στην περιφέρεια της Λάρισας) αρχίζει μιαν έντονη αγροτική δράση. Αν και είναι διορισμένος επιστάτης στο τσιφλικί του μπάρμπα του Σκιαδαρέση, που ήταν αγορασμένο συντροφικά με το Μεταξά, δεν ξεχνάει τις ιδέες του. Κάθε μέρα έκανε περιοδείες στα γύρω τσιφλικά (περιφέρεια του Πυργετού) και προπαγάνδιζε την απαλλοτρίωση των τσιφλικιών, όχι βέβαια χωρίς αποζημίωση, αλλά την «παραχώρησιν τούτων εις τους γεωργούς κατόπιν δικαίας και λογικής αποζημιώσεως των τσιφλικούχων».

Η αγροτική αυτή προπαγάνδα του Αντύπα ανάγκασε τους τσιφλικιάδες να σκεφτούν το ξεπάστρεμα του. ...

Δύο άλλοι αγωνιστές που δώσανε κι αυτοί τη ζωή τους για να φωτίσουν τον εργαζόμενο λαό ήταν: ο Ρόκκος Χοϊδάς, πρώην ανώτερος δικαστικός και πολιτευτής συνεπής κι αδιάλλαχτος δημοκράτης, αλλά και υποστηρικτής του εργαζόμενου λαού. Συνεργάστηκε στο πολιτικοσατιρικό περιοδικό Ραμπναγός του φίλου του Κλεάνθη Ν. Τριαντάφυλλου, που βγήκε το 1878 και χτύπησε αλύπητα την εθνοκαπηλεία και τη φαυλοκρατία πολιτικών των κομμάτων.

Ο Τριαντάφυλλος, όπως κι ο Χοϊδάς, συμπονάει το γεωργό και τον εργάτη και με τις χορδές της λύρας του τους υμνεί και τους παραστέκει. Κι' ακόμα ρίχνει φαρμακερά βέλη ενάντια σ' εκείνους που εκμεταλλεύονταν τις λαϊκές μάζες. Όμως η σάτιρά του τον οδήγησε στις φυλακές. Το ίδιο έγινε και με το Χοϊδά, που πέθανε στα μπουντρούμια της φυλακής της Χαλκίδας. Οι δυο αυτοί αγωνιστές, όσο κι' αν δε σήκωσαν φανερά τη σημαία του σοσιαλισμού, στάθηκαν όμως πρόμαχοι του εργαζόμενου λαού.

Να εντοπίσετε τα κοινά ιδεολογικά στοιχεία που συνδέουν το αγροτικό και εργατικό κίνημα στο τέλος του 19ου αιώνα.

Εργασία για το σχολείο

ΠΗΓΗ 1

Οικονομικές και κοινωνικές εξελίξεις μετά τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο

Οι συνεχείς πόλεμοι, οι πολιτικές αναταραχές, μια απρογραμμάτιστη οικονομική ανάπτυξη, ο κληρονομικός χαρακτήρας των ελληνικών κυρίαρχων τάξεων, που έχουν στα χέρια τους την εξουσία συντελούν στη διαιώνιση της σοβαρής οικονομικής καθυστέρησης της χώρας. Οι προσπάθειες για ανάπτυξη, κυρίως μετά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο –έργα υποδομής για τη βελτίωση του δημοσίου τομέα της οικονομίας, οικονομικά και φορολογικά μέτρα- καταλήγουν σε μια σχετική άνοδο του εθνικού εισοδήματος χωρίς ωστόσο να πετύχουν μια ουσιαστική τροποποίηση των δομών. Επικράτηση μιας γεωργίας με μικρή απόδοση λόγω ανεπαρκούς εξοπλισμού –η γεωργία απασχολεί ακόμα τα 55% του ενεργού πληθυσμού, ενώ η συμμετοχή της στο εθνικό προϊόν είναι 36%-, υπερβολική έμφαση στον τριτογενή τομέα –44% περίπου του εθνικού εισοδήματος- καθυστέρηση της βιομηχανίας που ουσιαστικά παραμένει ακόμα μια βιομηχανία κατανάλωσης με μεσαίες ή μικρές μονάδες που δεν αντιπροσωπεύουν παρά μόνο το 20% του εθνικού εισοδήματος, άνιση κατανομή του εισοδήματος αυτού, ανεργία και υποαπασχόληση που χαρακτηρίζουν όλους τους κλάδους της οικονομίας –23% του ενεργού πληθυσμού- ανεπαρκής διατροφή, εξάρτηση του συνόλου της οικονομίας από ποικίλες κρατικές ενισχύσεις και από ξένα κεφάλαια. Αυτά είναι τα τυπικά κοινά χαρακτηριστικά που συναντάμε σε όλες τις οικονομικά υπανάπτυκτες χώρες.

Παρ' όλα αυτά, η διαδικασία της κοινωνικής μεταβολής που ξεκίνησε από τα μέσα του 18ου αιώνα και κράτησε ολόκληρο το 19ο, εντείνεται μετά το 1910 και επιταχύνεται μετά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο. Πράγματι, η αναλογία ανάμεσα στον αγροτικό και στον αστικό πληθυσμό γίνεται όλο και περισσότερο ισόρροπη. Ο αστικός πληθυσμός, από 36,3% στα 1926, φτάνει σε 42% στα 1951. Η αστική τάξη ξεπερνά αρχικά την κρίση του εμπορίου και της ναυτιλίας που ήταν αποτέλεσμα του πρώτου παγκοσμίου πολέμου. Δεν παύει να δυναμώνει και να διευρύνει τις βάσεις της παράλληλα με την ανάπτυξη της βιομηχανίας, που η παραγωγή της έχει διπλασιαστεί σε σχέση με το 1939. Η αγροτική μεταρρύθμιση, που αποφασίστηκε το 1917 και άρχισε να πραγματοποιείται μετά το τέλος του πρώτου παγκοσμίου πολέμου, μεταβάλλει ουσιαστικά τον αγροτικό κόσμο εξαφανίζοντας τα τελευταία υπολείμματα ενός

ανατολικού φεουδαρχισμού ή μισοφεουδαρχισμού. Προκαλεί επίσης τη γένεση μια αγροτιάς που αποτελείται σε μεγάλο βαθμό από μικρούς ή μεσαίους ιδιοκτήτες. Η μικρή καλλιέργεια ενός ως είκοσι εκταρίων αποτελεί, το 1951, το 93,5% του συνόλου των καλλιεργειών. Τέλος, σε κείνη την περίοδο, παράλληλα με την πρόοδο της βιομηχανίας αναπτύσσεται μια εργατική τάξη που οργανώνεται στα πλαίσια ενός σύγχρονου συνδικαλισμού και που αρχίζει να παίζει σημαντικό ρόλο στην κοινωνική ζωή της Ελλάδας.

Ν. Γ. Σβορώνου, Ανάλεκτα της Νεοελληνικής Ιστορίας, σσ. 298-299

ΠΗΓΗ 2

Χαρακτηριστικά της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής ζωής ως το 1938

Δεν λείπουν τα μέτρα για την αύξηση της εθνικής παραγωγής: μεγάλα έργα, οδικές κατασκευές, επισκευή λιμανιών, στεγαστικά έργα για τους πρόσφυγες, αποξηραντικά έργα στη Μακεδονία που προσθέτουν πάνω από 50.000 εκτάρια καλλιεργήσιμων γαιών και προστατεύουν απ' τις πλημμύρες 150.000 εκτάσεις καθώς και οικονομικά μέτρα, όπως η σταθεροποίηση του νομίσματος κι η δημιουργία της Τράπεζας της Ελλάδας (1927), η εφαρμογή της νέας διατίμησης για την προστασία της εθνικής βιομηχανίας (1926), συμβάλλουν στην οικονομική ανάπτυξη. Οι καλλιεργούμενες επιφάνειες αυξάνουν αισθητά, το εμπόριο δεκαπλασιάζεται σχεδόν, περνώντας για την περίοδο 1921-1930 σε 1.375,81 δρχ. (σταθερό νόμισμα) κατά κάτοικο ως προς τις εισαγωγές και σε 696,81, δρχ. ως προς τις εξαγωγές· σε σχέση όμως με την περίοδο 1911-1920 ελαττώνεται, αν υπολογιστεί σε χρυσές δραχμές. Η χωρητικότητα της ναυτιλίας ανέρχεται σε 1.315.473 το 1928, σε 1.929.191 το 1938. Η βιομηχανία σημειώνει γρήγορη επέκταση όπως δείχνει ο παρακάτω πίνακας:

Έτη	Εργοστάσια	Εργάτες	Ισχύς σε cv	Αξία της παραγωγής
1917	2.213	35.000	70.000	200 εκατομ.
1920	2.905	60.000	110.000	-
1929-1930	4.000	110.000	230.000	7.210 εκατομ.
1938	4.515	140.000	277.000	13.565 εκατομ.

Ωστόσο, η ευημερία αυτή είναι φαινομενική και δεν εξυπηρετεί παρά μια μειοψηφία, γιατί βασίζεται κατά πρώτο λόγο στο ξένο κεφάλαιο που εισάγεται μαζικά με τη μορφή δανείων και ελέγχει την οικονομία της χώρας. Το ολικό ποσό των εξωτερικών δανείων απ' το 1923 ως το 1932 φτάνει στα 1.654 εκατ. χρυσές δρχ. Έτσι η διεθνής κρίση του 1931 επηρεάζει βαθιά την οικονομία και τα δημοσιονομικά της Ελλάδας. Ούτε οι σκληρές επιβαρύνσεις που ανέρχονται κατ' άτομο σε 114 χρυσές δρχ. το 1928-1929 (έναντι 29,1 χρυσές δρχ. το 1920), ούτε οι διάφορες επινοήσεις των διαδοχικών κυβερνήσεων κατορθώνουν ν' αναχαιτίσουν τη χρεωκοπία, που κηρύσσεται στα 1932. Όταν πέρασε η κρίση, η οικονομική ζωή φαίνεται να ξαναπαίρνει την ομαλή πορεία της: το εμπόριο, που η γενική του αξία κατεβαίνει στις 87,05 χρυσές δρχ. κατά

κάτοικο για την περίοδο 1931-1939, έναντι 172,72 για τα χρόνια 1921-1930, παρουσιάζει ελαφρή βελτίωση του ισοζυγίου του που παρ' όλα αυτά είναι πάντα ελλειμματικό (οι εξαγωγές δεν αποτελούν παρά τα 50, 65% των εισαγωγών για την περίοδο 1921-1930 και τα 54,81% για τα χρόνια 1931-1939). Η βιομηχανική ανάπτυξη και η ναυτιλία βασίζονται στη ραγδαία υποτίμηση του νομίσματος, στο εξαιρετικά χαμηλό επίπεδο των εργατικών ημερομίσθιων και στα μέτρα του προστατευτισμού που χτυπούν τους καταναλωτές. Εκτός απ' αυτό, η βιομηχανική ανάπτυξη δεν βρίσκεται σε άμεση σχέση με την αύξηση της εργατικής απασχόλησης και η αύξηση της χωρητικότητας της ναυτιλίας δεν επιφέρει την αντίστοιχη αύξηση των πληρωμάτων. Σε συνέπεια, η ανεργία μεγαλώνει στις πόλεις, το εργατικό εισόδημα πέφτει γενικά πολύ κάτω απ' το ζωτικό ελάχιστο, ενώ ο πλούτος συγκεντρώνεται στα χέρια μιας μειοψηφίας. Ένας υπολογισμός κατά προσέγγιση δείχνει ότι τα 80% του πληθυσμού μόλις απολαμβάνει στα 1938 κάτι λιγότερο απ' το μισό του εθνικού εισοδήματος, που κι αυτό βρίσκεται σε χαμηλό επίπεδο (640 εκατομμύρια δολάρια περίπου), ενώ το άλλο μισό διαμοιράζεται σε μια μειοψηφία 20%. Το εργατικό ζήτημα –ο αριθμός των εργατών έχει αυξηθεί γρήγορα απ' το 1918: 338.120 (χωρίς να υπολογίσουμε τους εργάτες της γης) το 1928, 1.199 συνδικάτα με 269.000 μέλη το 1939- και το ζήτημα των μισθοσυντηρητών γενικά, μπαίνει σε οξεία φάση. Απεργίες και ταραχές διαδέχονται η μια την άλλη· ή πολιτική δραστηριότητα της αριστεράς εντείνεται.

N. Γ. Σβορώνου, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, σ.129-131

Με βάση τα παραθέματα και τις γνώσεις που αποκομίσατε από το σχολικό σας εγχειρίδιο:

- Να παρουσιάσετε τα χαρακτηριστικά των οικονομικών και κοινωνικών εξελίξεων μετά τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο και ως το 1938, κατά τομείς:
  - α) γεωργία - αγροτικό ζήτημα
  - β) ναυτιλία
  - γ) εμπόριο - αστικά στρώματα
  - δ) βιομηχανία - εργατικό δυναμικό - συνδικάτα.

Εργασία για το σχολείο

ΠΗΓΗ 1

Οι συνέπειες από το 1909: Συμπεράσματα

Διεθνείς συνθήκες ώθησαν προς τον Βενιζέλο ένα τμήμα της επιχειρηματικής ομογένειας και το εφοπλιστικό στοιχείο της εγχώριας αστικής τάξης -συνθήκες που λειτούργησαν τόσο πριν, όσο και μετά το ορόσημο του 1909-1910. Παράλληλα, όμως, μετά το 1910, άλλαξαν οι συνθήκες και μετά στην ίδια την Ελλάδα. Με την ώθησή τους, που ήταν ισχυρή από τα πρώτα κιόλας χρόνια

που κυβερνούσε ο νέος ηγέτης, όλο και μεγαλύτερα τμήματα της αστικής τάξης προσχώρησαν σταδιακά στους Φιλελευθέρους.

Στη μεταβολή συνετέλεσε η χαλάρωση του συντηρητισμού και κυρίως της επιφυλακτικότητας των αστών, χαλάρωση που ενισχύθηκε από τις εμπειρίες της νέας πραγματικότητας. Μετά την πρώτη περίοδο του βενιζελισμού, οι φόβοι των αστών για τις φιλολαϊκές τάσεις του φιλελεύθερου ηγέτη διασκεδάστηκαν από νέους παράγοντες. Οι αστοί είχαν στο μεταξύ εξελιχθεί προς ένα συντηρητισμό λιγότερο υστερικό -ίσως επειδή είχαν μεσολαβήσει τα τεράστια κέρδη της πολεμικής οικονομίας και τα πλατιά περιθώρια για μικροπαραχωρήσεις στις κατώτερες τάξεις. Ο Βενιζέλος είχε καθιερωθεί στο μεταξύ ως καλός κυβερνήτης. Παράλληλα, είχε δείξει ότι με τον εκσυγχρονισμό και τις παροχές προς τις κατώτερες τάξεις προσπαθούσε να στηρίξει το αστικό καθεστώς και μακροχρονίως να το ενισχύσει, όπως άλλωστε είχε ο ίδιος προαναγγείλει. σε αγόρευση του στη Βουλή του 1911:

«Εις πάσαν περίπτωση θα είμαι το ασφαλέστερον έρεισμα της τάξεως και του κοινωνικού καθεστώτος. Αλλά δεν θέλω το καθεστώς τούτο ακινητούν.

Δεν το θέλω υπό την παλαιάν αυτού διαρρύθμισιν, όπως σωρευθεί αιφνιδίως εις ερείπια, αλλά (...) ακολουθούν την πρόοδον».

Τέλος, ο Βενιζέλος έδειχνε ότι μπορούσε να θωρακίζει τον φιλελευθερισμό του με μια τακτική πυγμής απέναντι στο εργατικό κίνημα, όποτε χρειαζόταν. Ενώ, π.χ., ο βενιζελικός νόμος 2112/1920 καταργούσε το άρθρο 167 του Ποινικού Κώδικα που χαρακτήριζε την απεργία αδίκημα, καθιέρωνε ταυτόχρονα ότι μόνο συνδικαλιστική οργάνωση των εργατών μπορούσε να κηρύξει απεργία. Παρότι πήρε μια σειρά νόμων που καθορίζουν τις σχέσεις ανάμεσα στους εργάτες και εργοδότες (1910-1923. Π.χ. ο νόμος του 1920 που εφαρμόζε στην Ελλάδα τη διεθνή σύμβαση της Ουάσιγκτον για την οκτάωρη εργάσιμη ημέρα). Κάτω από αυτές τις συνθήκες, λοιπόν, επήλθε η συμφιλίωση και τελικά η ταύτιση ενός μεγάλου μέρους της αστικής τάξης με τον Βενιζελισμό.

Με τους βαλκανικούς πολέμους αυξήθηκε δραστικά το μέγεθος της εγχώριας αγοράς: η Ελλάδα του 1917 περιλάμβανε δυο φορές τον πληθυσμό του 1909, τέσσερις αυτόν του 1880. Οι άνεργοι, οι μη παραγωγικοί καταναλωτές, μπορούσαν τώρα πια μεταναστεύουν μαζικά στην Αμερική. Αυτοί που έμειναν δούλευαν για σχετικά χαμηλούς μισθούς και ύστερα τους ξόδευαν ολόκληρους, τροφοδοτώντας έτσι τον νεανικό βιομηχανικό τομέα με κέρδη και τον κρατικό προϋπολογισμό με εισπράξεις από εμμέσους φόρους. Οι πολεμικές δαπάνες όχι μόνο τόνωσαν την παραγωγή αλλά εξασφάλισαν και παχυλά άμεσα κέρδη: τις πεδιάδες του Βορρά, τον πλούτο της Κρήτης, το εμπόριο της Θεσσαλονίκης. Μία ακμάζουσα παγκόσμια οικονομία δημιούργησε ή ξανάνοιξε αγορές για τα ελληνικά προϊόντα κι ευκαιρίες για τους Έλληνες εμπόρους κι εφοπλιστές. Η ευνοϊκή αυτή συγκυρία έφτασε σε πλήρη άνθηση στον πυρετό του μεγάλου πολέμου. Τα κέρδη έμπαιναν τώρα στην Ελλάδα όχι μόνο από τα λιμάνια της αλλά και από το βαλκανικό μέτωπο· αρχικά περιορισμένο στη Σερβία και την Καλλίπολη, απλώθηκε μέσα στην ίδια την ουδέτερη Ελλάδα το 1916, ύστερα σε ολόκληρα τα Βαλκάνια το 1917, όταν η Ελλάδα και η

Ρουμανία μπήκαν στον πόλεμο. Τόσο μεγάλα ήταν τα κέρδη από το εμπόριο μέσα στην πολεμική οικονομία, που η κυβέρνηση αναγκάστηκε να περιορίσει την ελευθερία των εισαγωγών και να επιβάλει ένα είδος αγορανομικού ελέγχου στις προμήθειες των εισαγωγέων. Τα κέρδη παρέμειναν, όμως πολύ υψηλά, παρ' όλους τους ελέγχους, κι έτσι η κυβέρνηση αναγκάστηκε να επιβάλει και ειδικό φόρο στα σχετικά εισοδήματα αμέσως μετά το τέλος του παγκοσμίου πολέμου.

Γ. Δερτιλή, Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση (1880-1909), σσ. 221-223.

ΠΗΓΗ 2

Ο Ελ. Βενιζέλος, αντιμετωπίζοντας από τη μεριά τα παλιά κόμματα και την Αυλή, που τον αντιπολιτεύονταν -και με συκοφαντικά ακόμα μέσα- κι από την άλλη επηρεασμένος από τους κοινωνιολόγους, που αποτελέσανε το πολιτικό του επιτελείο, υιοθέτησε σε πολλά σημεία τα αιτήματα των εργατών κι' ανάθεσε στο Θεοδωρόπουλο και στους κοινωνιολόγους να συντάξουν τα «εργατικά νομοσχέδια», που, παρ' όλη την αντίδραση των εργοδοτών, και προπάντων των βιομηχάνων, ψηφίστηκαν από τη Βουλή.

Ο Βενιζέλος δεν ήταν φυσικά φιλεργάτης, αλλά, για να μπορέσει να στερεώσει την πολιτική του επιρροή, ήταν αναγκασμένος να στηριχτεί στις λαϊκές μάζες. Γι' αυτό παρουσιάστηκε σα φιλεργάτης και φιλαγρότης. Το κόμμα των Φιλελευθέρων, στα χρόνια 1910-1912, ήταν νέο και δεν είχε ακόμα γερές ρίζες: Ο Βενιζέλος, μελετώντας τα εκλογικά αποτελέσματα, είδε πως ψηφίζόταν από τους μικροαστούς και τους εργάτες, ενώ οι αγρότες της Αττικής και της Πελοποννήσου, σε μεγάλη αναλογία, τον καταψήφιζαν. Έπειτα έβλεπε τι γινόταν και στην Ευρώπη, όπου οι εργάτες κάθε τόσο ξεσηκώνονταν και διεκδικούσαν τα δικαιώματά τους με απεργίες, κι ακόμα αντιπροσωπεύονταν και στις Βουλές. Εξόν όμως από το κομματικό συμφέρον, ο Βενιζέλος δεν μπορούσε να παραβλέψει και την πίεση της εργατικής τάξης, που από το 1910 και δώθε οργάνωσε στον Πειραιά, στο Βόλο, στην Πάτρα και στην Αθήνα μεγάλες απεργίες που μερικές απ' αυτές είχαν επαναστατική μορφή.

Γι' αυτό, όταν οι εργοδότες ζήτησαν να μην ψηφιστούν τα εργατικά νομοσχέδια ο Βενιζέλος τους απάντησε: «Κύριοι, αν δεν κάνουμε σήμερα τας νομίμους υποχωρήσεις εις τους εργαζομένους, αύριον θα μας πάρουν με επανάστασιν πολύ περισσότερα».

Την αντίδραση και την πολεμική των εργοδοτών την εκμεταλλεύτηκαν όχι μονάχα οι αρχηγοί των παλαιών κομμάτων, αλλά κι' αυτός ακόμα ο Γούναρης, που, καθώς είδαμε, από το 1902 έκανε το φιλεργάτη.

Κατηγόρησε το Βενιζέλο πως με τη φιλεργατική πολιτική του ζημιώνει το δημόσιο ταμείο, με τον ισχυρισμό πως ο φιλεργατισμός γίνεται με έξοδα του λαού και επιβαρύνονται οι καταναλωτές (εφ. Χρόνος, 24 Σεπτέμβρη 1910).

Ο Βενιζέλος αναγκάστηκε να εισηγηθεί τα πιο πάνω νομοσχέδια κάτω από την πίεση της εργατικής τάξης, που με τις απεργίες της έδειξε πως ήταν αποφασισμένη να διεκδικήσει τα δικαιώματά της. Γι' αυτό, κι' όταν ψηφίστηκαν

τα εργατικά νομοσχέδια οι εργάτες δεν επαναπαύτηκαν, αλλά συνέχισαν τους απεργιακούς αγώνες τους.

Την ψήφιση των πρώτων εργατικών νόμων και μάλιστα του νόμου της Κυριακής αργίας οι ιδιωτικοί υπάλληλοι, καθώς μας πληροφορούν οι εφημερίδες της εποχής εκείνης, την υποδέχτηκαν μ' ενθουσιασμό.

Γ. Κορδάτου, *Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος*, σσ. 231-233

Λαμβάνοντας υπόψη σας το κείμενο του βιβλίου σας και το περιεχόμενο των παραθεμάτων:

Να περιγράψετε ή να χαρακτηρίσετε τις σχέσεις του Ε. Βενιζέλου με τους αστούς και τους εργάτες.

Εργασία για το σπίτι

ΠΗΓΗ 1

Τα βήματα του πρώιμου εργατικού κινήματος

Η κρίση της δεκαετίας του 1880 εμφανίζεται έτσι ως παραπέρα ανάπτυξη των αστυφιλικών τάσεων. Η άνοδος των τιμών συμπιέζει ακόμα περισσότερο το βιοτικό επίπεδο των μαζών που συγκεντρώνονταν στα αστικά κέντρα, με αποτέλεσμα να εξασφαλίζεται χαμηλό κόστος εργασίας στις νεοπαγείς βιομηχανικές μονάδες. Ένα μέρος των εσωτερικών μεταναστών μετατρεπόταν σε εργάτες, ενώ οι περισσότεροι ενσωματώνονταν στις δραστηριότητες του εμπορίου και των υπηρεσιών.

Μια πρώτη μορφή μισθωτής εργασίας στους αστικούς χώρους ήταν αυτή που αναπτύχθηκε χωρίς σημαντικό καταμερισμό των έργων. Αυτό έγινε αρχικά στα παραδοσιακά οικονομικά κέντρα: τη Σύρο, την Πάτρα κ.λπ. Κάθε ύφεση του διεθνούς εμπορίου, κάθε συναλλαγματικός κλυδωνισμός της εθνικής οικονομίας έβρισκε αμέσως και πρώτα από όλα αντίκτυπο ειδικά σ' αυτές τις περιοχές, λόγω του ότι ήταν κατευθείαν εκτεθειμένες στη διεθνή αγορά: μια αυθόρμητη ανάπτυξη των διαδικασιών βιομηχανικής μετατροπής της εξαγωγίμης πρώτης ύλης (σταφίδα, δέρμα κ.λπ.). Έτσι, η πρώτη μορφή εξαρτημένης εργασίας ήταν εκείνη που συνδέθηκε με την οινοποίηση και τη βυρσοδεψία. Μόνο που οι εργαζόμενοι εκεί λειτουργούσαν μέσα σε συνθήκες όχι τόσο πραγματικά εργατικές, όσο κυρίως

βιοτεχνικές: ο καθένας ολοκλήρωνε χωρίς ουσιώδη καταμερισμό έργων μόνος του το σύνολο σχεδόν των φάσεων της εργασιακής διαδικασίας. Έτσι η πρώτη μορφή εργατικής τάξεως που αναπτύχθηκε πριν από το 1888, με κέντρα τη Σύρο και την Πάτρα, είχε χαρακτήρα βιοτεχνικό μάλλον, παρά "προλεταριακό". Αντίθετα, με τη δημιουργία του νέου βιομηχανικού κέντρου γύρω από τον Πειραιά και την Αθήνα, με την ανάπτυξη της εγχώριας παραγωγής για την υποκατάσταση των εισαγωγών, αναπτύχθηκαν για πρώτη φορά στην Ελλάδα πυρήνες

εργατικής τάξεως με τη σύγχρονη πια έννοια, κυρίως γύρω από τα κλωστούφα-
ντουργεία.

Ο αριθμός των εργατών της βιομηχανίας από 7.342 το 1873 αυξήθηκε σε
17.152 το 1893. Βέβαια, στο σύνολο του ενεργού πληθυσμού της χώρας ο
αριθμός αυτός ήταν πολύ μικρός, ήταν όμως παράλληλα αρκετός για να θέσει
και στην Ελλάδα προβλήματα παρόμοια με εκείνα των ευρωπαϊκών χωρών.
Την εποχή αυτή το εργατικό πρόβλημα ήρθε στην επιφάνεια σαν η “κρυμμένη
όψη” της εκβιομηχανίσεως. Ο Βλ. Γαβριηλίδης διαπίστωνε κατάπληκτος ότι οι
εργαζόμενοι στις βιομηχανίες εργάζονταν “από της 8ης πρωινής μέχρι της
17ης τον χειμώνα και από της 8ης πρωινής μέχρι της 19ης το θέρος”. Και
ζητούσε ο ίδιος να πληροφορηθεί: “Ερωτώμεν τι γίνονται οι έλληνες εργάται,
εάν δεν απέθανον ακόμη, τρέφονται επαρκώς; Έχουν ημερομίσθιον δίκαιον;
Είναι σωματικώς υποδουλωμένοι; Έχουν φρόνημα ανεξάρτητον;...”.

Οι απεργίες άρχισαν από την Ερμούπολη, που ήταν πια άμεσα εκτεθειμένη
στις διακυμάνσεις του διεθνούς εμπορίου και της διεθνούς ισοτιμίας της
δραχμής. Πραγματικά, από το Φεβρουάριο του 1879, η πώση της αξίας του
ρωσικού νομίσματος, με το οποίο πληρώνονταν τότε οι μισθοί στη Σύρο,
συντέλεσε στις πρώτες απεργιακές κινητοποιήσεις (Κορδάτος). Σε τρία
χρόνια, η κρίση έτεινε να γενικευθεί όπως και το απεργιακό κίνημα. Το
περιοδικό “Ασμοδαίος” σημείωνε το 1882: “Απεργία πανταχού της Ελλάδος·
ερρίζωσε η απεργία”. Και σε άλλη ευκαιρία, στον ίδιο χρόνο: “Μακρά λιτανεία
απεργιών ήρχισε προ τινων μηνών και δεν έπαυσεν ακόμη”.

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμος ΙΔ΄, σ. 84

ΠΗΓΗ 2

Η βασική εσωτερική αντίφαση στην οποία κινήθηκε ο ελληνικός αναρχισμός
γύρω στο 1900 ήταν η εξής: ο αναρχισμός, σαν κίνημα της “βιοτεχνικής”
εργατικής τάξεως, από τη μια ασχολούνταν με τη σύνταξη προγραμμάτων
κοινωνικής μεταρρυθμίσεως και επιδίωκε την κρατική παρέμβαση υπέρ εκείνων
που θίγονταν από την κρίση παραδοσιακών εργατικών επαγγελμάτων, από την
άλλη όμως, επηρεασμένος από τις αντίστοιχες θεωρίες που κυκλοφορούσαν τότε
στην Ευρώπη και έφθαναν στην Ελλάδα κυρίως μέσω Ιταλίας και Επτανήσων,
αρνιόταν οποιαδήποτε συμμετοχή στους μηχανισμούς του κράτους (“Όχι. Δεν
ψηφίζομεν, η Βουλή δεν είναι δι’ ημάς, ούτε οι νόμοι, ούτε τα συντάγματα, ούτε οι
στρατοί, ούτε αι αστυνομίαι, ούτε η χωροφυλακή, ούτε τα δικαστήρια, ούτε τίποτ’
εξ όσων αποτελούν το παρόν τυραννικό καθεστώς...” (βλ. “Νέον Φως”, αρ. 17,
1889 - Κορδάτος). Με άλλα λόγια, ενώ φυσιολογικά οι θιγόμενοι εργάτες και
βιοτέχνες λειτουργούσαν σαν κοινωνικά ερείσματα του αναπτυσσόμενου στην
Ελλάδα κρατικού παρεμβατισμού και ρεφορμισμού, στην πολιτική τους έκφραση
- δηλαδή στον αναρχισμό τους - απέρριπταν κάθε ιδέα κοινωνικών ή πολιτικών
μεταρρυθμίσεων, υπό την επήρεια του ακαθόριστου οράματος μιας ριζικής
αλλαγής. Έτσι, ο αναρχισμός στάθηκε και στην Ελλάδα μια πολύ σημαντική
στιγμή στην εξέλιξη του νεοελληνικού κράτους: έθεσε με οξύτητα το πρόβλημα
των μεταρρυθμίσεων, αγωνίσθηκε για μεταρρυθμίσεις, πολλές φορές μάλιστα τις

επέσπευσε, όμως παράλληλα καθήλωσε το εργατικό στοιχείο μακριά από τους χώρους όπου διαμορφωνόταν η μεταρρυθμιστική πολιτική.

Στους χώρους αυτούς, ο Χαρ. Τρικούπης καταρχήν διαμόρφωνε τα μεταρρυθμιστικά του σχέδια, με βασικό γνώμονα τη δημιουργία ευμενούς κλίματος για επενδύσεις του ιδιωτικού κεφαλαίου. Αυτό είχε σαν συνέπεια, στους κύκλους των λαϊκών τάξεων το όνομα του Τρικούπη να συνδεθεί αναπόφευκτα με την “πλουτοκρατία”.

Ο ίδιος ο Τρικούπης, έχοντας σαν μόνιμη αρχή της πολιτικής του την εξυπηρέτηση των συμφερόντων των Ελλήνων κεφαλαιούχων της διασποράς, δεν κατόρθωνε να διαμεύσει την εικόνα που είχαν τα λαϊκά στρώματα για το πρόσωπό του, μολονότι επανειλημμένα τόνιζε το εθνικό συμφέρον που θα προέκυπτε από τις επενδύσεις του ιδιωτικού κεφαλαίου. Από την άλλη πλευρά, οι αξιώσεις για μια δημοκρατική πολιτεία δέχθηκαν σοβαρά πλήγματα από την τρικουπική εξουσία: οι δημοκράτες γενικά και οι αναρχοσοσιαλιστές, μολονότι περιθωριακοί, αντιμετώπισθηκαν με βίαια μέτρα, αστυνομικά, διοικητικά, δικαστικά. Είναι γνωστή η περίπτωση της καταδίκης της δημοκρατικής εφημερίδας “Ραμπαγάς”, το 1889, η οποία οδήγησε τον Κλ. Τριανταφύλλου στην αυτοκτονία (25-5-1889), και το Ρόκκο Χοϊδά στις φυλακές Χαλκίδας και στο θάνατο στις 3-5-1890. Βέβαια, η καταδίκη αυτή δικαιολογήθηκε και με την περιύβριση του προσώπου του βασιλιά, όμως είναι γεγονός ότι αποτέλεσε μια “ρύθμιση λογαριασμών” σε βάρος δύο διανοουμένων που είχαν αφιερώσει τη ζωή και τη σταδιοδρομία τους στην έμπρακτη συμπαράσταση στο πρώιμο εργατικό κίνημα της χώρας.

Όλοι αυτοί οι λόγοι συνέβαλαν ώστε ο Τρικούπης, μολονότι εξέφραζε μια νέα και ανερχόμενη τάξη (αυτή που ήταν συνδεδεμένη με την ανάπτυξη της εγχώριας παραγωγής), δημιούργησε στα λαϊκά στρώματα την πεποίθηση ότι “ήταν ένα” με την παραδοσιακή ολιγαρχία. Από την άλλη πλευρά, ενδιαφέρουσα τροπή πήρε το δηλιγιαννικό κίνημα. Ο λαϊκισμός από τη φύση του ήταν ανοικτός προς την προβληματική των κατώτερων στρωμάτων. Επιπλέον, δεδομένου ότι κατά το μεγαλύτερο διάστημα της περιόδου 1880-1895 παρέμεινε στην αντιπολίτευση, προσφερόταν και από τη θέση του αυτή στη φιλολαϊκή δημαγωγία. Έτσι, πολλές φορές ήταν δύσκολο να ξεχωρίσει κανείς τα λαϊκιστικά επιχειρήματα από τα σοσιαλιστικά στην κριτική της τρικουπικής πολιτικής. Σε πολλές στιγμές η ευκαιριακή συνεργασία των δημοκρατικών και των σοσιαλιστικών στοιχείων με το δηλιγιαννισμό ήταν γεγονός. Το σοσιαλιστικό περιοδικό “Άρδην” του Πλ. Δρακούλη, που αναφέραμε, δε δίστασε να φθάσει ως την υπεραπλούστευση “ο Τρικούπης είναι με τους κεφαλαιούχους, ο Δηλιγιάννης με τους πτωχούς”, ένα κοινό μέτωπο “εναντίον της πλουτοκρατίας”. Το συγχρονισμό αυτό κατήγγειλε πολλές φορές ο Τρικούπης: “Εις την παρούσαν αντιπολίτευσιν ανήκει η αναφαίρετος δόξα ότι πρώτη επεχείρησε ν’ αποκαλύψη εις τον αμύητον ελληνικόν λαόν τας υψηλάς θεωρίας των αναρχικών και των ερυθροσκούφων, προσκαλούσα αυτόν να συμμαχήσει μετ’ αυτής κατά της κυβερνήσεως, της βουλής, της βασιλείας και της ‘πλουτοκρατίας’”.

ό.π., σ. 85

Αφού μελετήσετε τα παραθέματα και άλλα σχετικού περιεχομένου κείμενα να παρουσιάσετε στην τάξη τις ιδέες που πολιτικά εξέφραζαν την αναδυόμενη εργατική τάξη στην Ελλάδα.

Εργασία για το σπίτι

ΠΗΓΗ

Αίτια παρακμής της Ερμούπολης

Η κατάρρευση των εξαγωγών των βυρσοδεψείων της Ερμούπολης εικονογραφεί θαυμάσια την πτώση του πρώτου άλλοτε εμπορικού κέντρου της Ανατολικής Μεσογείου, μια συνέπεια των πολιτικών και οικονομικών ανακατατάξεων που συντελούνται στην περιοχή κατά το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα, η οποία αξίζει ιδιαίτερη προσοχή.

Ο πρώτος παράγοντας της παρακμής της Ερμούπολης είναι μια τεχνολογική επανάσταση: η τελική νίκη του ατμού στις θαλάσσιες μεταφορές και η πτώση των ναύλων την οποία συμπάρεσυρε (κυρίως μετά το 1877-78), “εξουδετερώνοντας έτσι τον ανταγωνισμό των ιστιοφόρων”. Παρόλο που η απειλή ήταν ορατή, όπως είδαμε, ήδη από τα μέσα του αιώνα, οι ίδιες οι δομές της ελληνικής ναυτιλίας δεν της επέτρεψαν να εκσυγχρονίσει έγκαιρα το στόλο της. Από το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1870, η παρακμή επιταχύνεται. Τα ιστιοφόρα της Σύρου δεν εκτελούν πλέον τις μεταφορές των σιτηρών από τη Μαύρη Θάλασσα, το λιμάνι της δεν είναι πια το κύριο κέντρο ναύλωσης караβιών. Υποβαθμίζεται έτσι ένας ζωτικός τομέας της οικονομικής ζωής του νησιού, και μαζί του ένας ολόκληρος κόσμος που ζούσε έμμεσα από την ιστιοφόρο ναυτιλία (ας θυμίσουμε την περίπτωση του ναυπηγείου).

Αλλά η παρακμή της Ερμούπολης οφείλεται κυρίως σ’ έναν καθαρά οικονομικό παράγοντα, στενά συνδεδεμένο με τον προηγούμενο: πρόκειται για την αναδιάρθρωση του δικτύου των ανταλλαγών στην ευρύτερη περιοχή, αναδιάρθρωση που υποστηρίζεται από τη διεύθυνση της ατμοπλοΐας και την υποστηρίζει με τη σειρά της. Καθώς το σύνολο της περιοχής κατακτά προοδευτικά ένα ορισμένο επίπεδο ανάπτυξης, το δίκτυο των επικοινωνιών στη θάλασσα του Αιγαίου πυκνώνει και διαφοροποιείται. Οι νέες ταχύτητες των θαλάσσιων μεταφορών και η μείωση των ναύλων διευκολύνουν τώρα πια τις άμεσες και πυκνότερες επαφές: “όλες οι σκάλες της Ανατολής έχουν σήμερα πια τη δυνατότητα να επικοινωνούν απευθείας με την Ευρώπη”, διαπιστώνει ένας παρατηρητής στη Σύρο, το 1871· στις σκάλες αυτές, άλλωστε, οι αντιπρόσωποι των ευρωπαϊκών βιομηχανιών διαπραγματεύονται τώρα απευθείας τις πωλήσεις τους επί τόπου. Δεν χρειάζονται πλέον οι “ενδιάμεσοι” της Ερμούπολης, ούτε η διαμετακομιστική “αποθήκη” της Ανατολικής Μεσογείου, που ήταν η Σύρα επί μισό σχεδόν αιώνα.

X. Αγριαντώνη, ό.π., σ. 269, 270

Να ερευνήσετε τους παράγοντες που συνέβαλαν στην παρακμή της Ερμούπολης, σημαντικού εμπορικού και βιομηχανικού κέντρου της Ελλάδος.

Εργασία για το σπίτι

Το σταφιδικό ζήτημα

Η κρίση της σταφιδικής οικονομίας συγκλόνισε την ελληνική κοινωνία κατά την τελευταία δεκαετία του 19ου αι. Φαίνεται ότι η κρίση αυτή αποτέλεσε έναν αναγκαίο σταθμό στη διαδικασία ξεπεράσματος της αγρο-εμπορευματικής μορφής της ελληνικής κοινωνίας, προς τη θεμελίωση παραγωγικότερων και λιγότερο μεταπρατικών μορφών. Ο Βλάσης Γαβριηλίδης επισήμανε την αναγκαιότητα αυτού του ξεπεράσματος όταν, με τη γνωστή του πληθωρική, κραύγαζε: “είναι ανάγκη να αποτάξωμεν την απαισίαν νωθρότητα ή τις μαλθακύνει ημάς υπό την σκιάν των σταφιδαμπέλων ή υπό τας οροφάς των δημοσίων κτιρίων”. Και πραγματικά, η σταφιδική κρίση κινητοποίησε τους αγρότες προς νέες κατευθύνσεις, πέρα από “την σκιάν των σταφιδαμπέλων” και πιο συγκεκριμένα: α) κοινωνικά κινήματα έκαναν την εμφάνισή τους στη δυτική Πελοπόννησο, πρώτα απ’ όλα μεταξύ των σταφιδοπαραγωγών και από εκεί διαδόθηκαν και σε άλλους χώρους της ελληνικής κοινωνίας, β) η σταφιδική οικονομία εξασθένησε από τη μαζική μετανάστευση, η οποία εγκαινιάσθηκε από την αρχή της δεκαετίας 1890-1990 προς την Αμερική και γ) σπουδαία ρεύματα εσωτερικής μεταναστεύσεως εκδηλώθηκαν κατά την ίδια περίοδο και οδήγησαν μεγάλο αριθμό εργατικών χεριών στα αναπτυσσόμενα αστικά κέντρα και ιδίως στην περιοχή Αθηνών - Πειραιώς.

Με δύο λόγια, η σταφιδική κρίση λειτούργησε και σαν ένας καταλύτης για τη μετατροπή του χαρακτήρα της ελληνικής κοινωνίας.

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμος ΙΔ', σσ. 67-68

- Με αφετηρία το παράθεμα να εξετάσετε το σταφιδικό ζήτημα στο 19ο αιώνα - το σημαντικότερο ίσως οικονομικό γεγονός στην Ελλάδα από την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους (Ι.Ε.Ε., τόμος ΙΔ', σ. 65) - και τις επιπτώσεις τους στην οικονομική και κοινωνική ζωή του τόπου.
- Οι μαθητές - στο πλαίσιο του μαθήματος της τοπικής ιστορίας, στις σταφιδικές κυρίως περιοχές - μπορούν να αναζητήσουν στοιχεία που αναφέρονται στο σταφιδικό ζήτημα σε τοπικές εφημερίδες της εποχής και στη συνέχεια να συνθέσουν σχετικές εργασίες.

Ενδεικτική Βιβλιογραφία:

- *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμος ΙΔ', σσ. 65-68.*
- Κ. Αρώνη - Τσίχλη, *Το σταφιδικό ζήτημα και οι σταφιδικοί αγώνες / Πελοπόννησος 1893-1905*, εκδ. Παπαζήση.

Εργασία για το σπίτι

Ένας Τραπεζίτης στην Αθήνα του 19ου αιώνα

Στις αρχές του 1986 η Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας εγκαινίασε μια σειρά ομιλιών με το γενικό τίτλο: *Μια μέρα, που επιχειρούσε ν' ανασυνθέσει την καθημερινή δραστηριότητα ενός μη επώνυμου ανθρώπου σε κάποια φάση της ιστορίας μας.*

Ο ιστορικός συλλέγει βέβαια, στοιχεία από τον ιδιωτικό βίο, αλλά τα υποβάλλει, αναγκαστικά, σε μια επεξεργασία που μειώνει δραστικά τη θερμοκρασία του υποκειμενικού. Κι ενώ θα ήταν ο κατεξοχήν αρμόδιος να μας περιγράψει τη μέρα ενός ανθρώπου σε μια συγκεκριμένη εποχή, οι επιστημονικές του προτεραιότητες δεν του επιτρέπουν να μεταβάλλει σε σκοπό ό,τι θεωρεί απλή προϋπόθεση της δουλειάς τους. Θυσιάζεται έτσι, καθοδόν, η φυσιογνωμία της καθημερινής ζωής, την οποία δεν θα έπρεπε να ταυτίζουμε ούτε με τη γραφικότητα ούτε με το ανεκδοτολογικό στοιχείο.

Η προσπάθεια να ξαναβρούμε αυτή τη χαμένη αίσθηση ενέχει, φυσικά, ορισμένους κινδύνους. Είναι οι ίδιοι στους οποίους ενδίδουν ενίοτε όσοι καταπιάνονται με τις μυθιστορηματικές βιογραφίες. Όπου όμως η μετάταξη στην καθημερινότητα στηρίζεται σε μια στέρεη επιστημονική υποδομή, το αποτέλεσμα είναι αμφίβολα θετικό - και συμβαίνει ν' αποδεσμεύει, συχνά, μια πνευματική χάρη που δεν θα είχε, ίσως, διαφορετικά τη δυνατότητα να εκφραστεί.

Σε μια τέτοια προοπτική, η σχέση μας με το παρελθόν πλουτίζεται. Και στις νηφάλιες σταθμίσεις έρχεται να προστεθεί η αφή της ζωής.

“Μια μέρα ...”. Δεκαπέντε ιστορίες καθημερινότητας από τα αρχαία χρόνια ως την εποχή μας, εκδ. Εταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 1988, σσ. 275 - 297 (Ιδρυτής: Σχολή Μωραΐτη)

- Στο κείμενο *“Ένας Τραπεζίτης στην Αθήνα του 19ου αιώνα”* στο συλλογικό έργο *“Μία μέρα...”* (ό.π., σσ. 275-297) η Χριστίνα Αγριαντώνη επιχειρεί

ν' ανασυνθέσει την καθημερινή δραστηριότητα ενός τραπεζίτη και μεγάλου οικονομικού παράγοντα στην Αθήνα της εποχής. Ο ήρωας της “ημέρας” είναι εντελώς φανταστικό πρόσωπο. Για τη σύνθεση της προσωπικότητάς του η συγγραφέας δανείστηκε - όπως σημειώνει η ίδια (ό.π. σ. 295) - στοιχεία κυρίως από τις βιογραφίες δύο ιστορικών προσώπων -, του Στέφανου Σκουλούδη (1838 - 1928) και τον Μιχαήλ Μελά (1833 - 1897), οι οποίοι υπήρξαν γνωστοί πολιτικοί και οικονομικοί παράγοντες της εποχής. Στο τέλος του κειμένου η συγγραφέας παραθέτει επίσης τις πηγές που χρησιμοποιήθηκαν για την ανάπτυξη του

κοινωνικού πλαισίου στο οποίο αναπτύσσεται η καθημερινή δραστηριότητα του ήρωα “της ημέρας”.

- Οι μαθητές μπορούν να μελετήσουν το κείμενο και στη συνέχεια να παρουσιάσουν στην τάξη εργασία με περιεχόμενο την ανασύνθεση της κοινωνίας της εποχής. Στην εργασία τους θα αξιοποιήσουν τις ιστορικές τους γνώσεις και ορισμένες από τις πηγές τις οποίες χρησιμοποίησε η συγγραφέας του κειμένου.

Εργασία για το σπίτι

ΠΗΓΗ

Πριμαρόλια

Αστική τοιχογραφία με τίτλο παρμένο από μια λέξη του σταφιδικού λεξιλογίου του 19ου αιώνα, το ιστορικό μυθιστόρημα της Αθηνάς Κακούρη, ανασυνθέτει την ατμόσφαιρα της αστικής εμπορικής Πάτρας (εκδ. Βιβλιοπωλείον της «Εστίας»).

Η μυθοπλασία συχνά υφαίνει το κουκούλι της γύρω από την ιστορική πραγματικότητα. Κάθε κουκούλι κι ένας μικρόκοσμος. Παράξενες οι τομές αυτών των μυθοπλαστικών μικρόκοσμων, καθώς σε αυτές απολαμβάνουμε ένα ποικιλόμορφο καθρέφισμα της Ιστορίας, ενώ η ιστορική πραγματικότητα αναμετριέται με τα είδωλά της. Στις τελευταίες σελίδες του μυθιστορήματος της Α. Κακούρη, Οκτώβριος 1898, το υπερωκεάνιο “Μάρθα Ουάσιγκτον”, φορτώνει στο λιμάνι της Πάτρας για Νέα Υόρκη. Έφηβος πια ο Σωτήρης Κ. από το Λαμπέτι Ηλείας φεύγει μετανάστης για να ξεπληρώσει τα χρέη του σταφιδοκαλλιεργητή πατέρα του που φυγοδικεί. Το μυθιστόρημα ξεκινά Απόκριες του 1892, όταν φουντώνει η σταφιδική κρίση και τελειώνει τον Οκτώβριο του 1898, με σύντομες αναδρομές σε κάποια παλιότερα χρόνια ευφορίας, όταν οι καλλιεργητές ξερίζωναν ελιές για να φυτέψουν αμπέλια. Εκείνη την εποχή ανταπόκριση είχαν οι αναρχικές ιδέες που κατά τον Παπαρρηγόπουλο έφερναν οι Ιταλοί εργάτες που έστρωναν τις σιδηροδρομικές γραμμές. Σ’ αυτές τις ταραγμένες εποχές οι αναρχικοί ανακατεύονταν με τους θρησκόληπτους όπως ο ιεροκήρυκας Αρώνης, που σαν άλλος Παπουλάκος πρωτοστατεί στις κινητοποιήσεις, βγάζοντας λόγους χλιαστικής πνοής και “μολύνοντας” τους εργάτες με “άλλες υποσχέσεις”.

Να παρουσιάσετε στην τάξη το μυθιστόρημα αυτό, επιμένοντας στα ιστορικά στοιχεία που παρατίθενται, αντιπαραβάλλοντάς και ελέγχοντάς τα με καθαρώς ιστορικά έργα της ίδιας εποχής.